

บทที่ 2

ความหมายและประวัติความเป็นมาของปญญาสาขาค

พุทธศาสนาเป็นศาสนาใหญ่และสำคัญศาสนาหนึ่ง ที่ผู้คนจำนวนมากให้ความเคารพนับถือมานาน พุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 2 นิกาย คือ นิกายเถรวาท และนิกายมหายาน นิกายเถรวาท เป็นนิกายดั้งเดิมซึ่งมีพระไตรปิฎกเป็นภาษาบาลี ประเทศที่นับถือนิกายนี้ ได้แก่ ประเทศพม่า ลังกา ไทย ส่วนนิกายมหายาน เป็นนิกายที่มีพระไตรปิฎกเป็นภาษาสันสกฤต และประเทศที่นับถือนิกายนี้ ได้แก่ ประเทศจีน ญี่ปุ่น เกาหลี เป็นต้น

ลักษณะที่สำคัญของพุทธศาสนา คือ การชี้แนะ ชักจูง สั่งสอนให้ประชาชนละเว้นจากการกระทำ ความชั่ว โดยให้พยายามทำความดีเพื่อเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมและตนเอง รวมทั้งยังเป็นการชำระล้างมลทิน กิเลสความเศร้าหมองภายในจิตใจให้สะอาดบริสุทธิ์ เพื่อจะได้หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงแล้วไปสู่จุดหมายปลายทางแห่งชีวิต ไม่มีการเกิด แก่ เจ็บ ตายอีก นี่ก็จุดประสงค์อันแท้จริงของพุทธศาสนา นอกจากนี้พุทธศาสนา ยังมีลักษณะเป็นวรรณกรรมหรือวรรณคดี (Literature) อีกด้วย (ลิขิต ลิขิตานนท์ , 2530 : 1)

2.1 ตั้งเขปความหมาย และลักษณะของวรรณกรรมพุทธศาสนาในล้านนา

วรรณกรรมพุทธศาสนา (Buddhism Literature) เป็นวรรณกรรมที่มีเนื้อหาสาระเชิงห้ามมิให้กระทำ สิ่งที่ไม่ดีงาม แนะนำเป็นแนวทางแห่งชีวิต เป็นศีลธรรม จริยธรรม ปฏิบัติธรรม และให้ความรู้ด้านชีวประวัติ พงศาวดาร ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และภาษาศาสตร์ รวมทั้งศาสตร์และวิทยาแขนงอื่น ๆ อีก จัดว่าเป็นปัจจัย สำคัญปัจจัยหนึ่ง ที่พัฒนาอารมณื สมอง จิตใจให้เจริญงอกงาม (เอมอร ชิตตะโสภณ อ้างใน ลิขิต ลิขิตานนท์ , 2530 : 133)

พุทธศาสนานิกายเถรวาทซึ่งมีพระไตรปิฎกเป็นภาษาบาลี ได้เผยแผ่เข้ามาสู่ดินแดนล้านนาไทยตั้งแต่ สมัยขัติยกาล และมีความเจริญรุ่งเรืองมาตามลำดับจนถึงในปัจจุบัน โดยมีพระมหากษัตริย์ของล้านนาทุกพระองค์ ทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก พุทธศาสนามีความสำคัญและมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์ผลงานวรรณกรรมประเภท ต่าง ๆ ของล้านนา ทั้งในลักษณะที่เป็นบ่อเกิดในด้านเนื้อเรื่องของวรรณกรรม และมีอิทธิพลในด้านให้แนวคิด หรือหลักธรรมทางศาสนา นอกจากนี้ยังมีบทบาทในฐานะที่ช่วยผลิตนักปราชญ์ชาวล้านนาให้มีชื่อเสียง และ เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในแวดวงของวรรณกรรมท้องถิ่น อาทิ นักเขียนที่เป็นพระภิกษุและได้ผลิตผลงานที่ เป็นภาษาบาลี ได้แก่ พระศิริมังคลาจารย์ พระรัตนปัญญาธระ พระโพธิ์รังสี พระญาณกิตติธระ และ พระสุวณณรังสีธระ เป็นต้น ส่วนนักเขียนในสมัยหลังๆ ที่มีชื่อเสียง ได้แก่ ท้าวสุนทรพจนกิจ พระญา พรหมโวหาร พระญาปัญญาพิทธาราญ (พระยาพื้น) ซึ่งท่านเหล่านี้ต่างก็เคยได้รับการบวชเรียนมาก่อนทั้งสิ้น

วรรณกรรมพุทธศาสนาของล้านนาที่เรียบเรียงเป็นภาษาบาลีมีปรากฏอยู่เป็นจำนวนมาก โดยจะมีลักษณะเนื้อเรื่องเฉพาะเกี่ยวกับการอธิบายขยายความพระสูตร พระวินัย และพระอภิธรรม วรรณกรรมพุทธศาสนาที่ขยายความพระสูตร ซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ส่วนใหญ่เป็นประเภทอรรถกถา ฎีกา และโยชนามีทั้งคัมภีร์ที่อธิบายไวยากรณ์ภาษาบาลี พงศาวดาร ตำนาน และศาสนประวัติ ตลอดจนคัมภีร์ที่รจนาขึ้นเป็นเรื่องราวเฉพาะเรื่อง ชื่อคัมภีร์ส่วนมากจะลงท้ายด้วยคำว่า มาลี ทิปนี หรือปกรณ์ หรือลงท้ายชื่อคัมภีร์ด้วยคำว่า โยชนา เป็นต้น

คำว่า มาลี หมายถึง การแต่ง หรือร้อยกรอง มาจากคำว่า มาลา - มาลี - ดอกไม้ เช่นเรื่องชินกาลมาลีปกรณ์ เป็นต้น

คำว่า ทิปนี หมายถึง แสดง มาจากคำว่า ทิป - ทำให้สว่าง ทำให้กว้าง ได้แก่ การอธิบายหรือแสดงเรื่องราวให้สว่าง กระทั่ง กว้างขวางขึ้น เช่น เรื่องจักรวาททิปนี เวสันตรทิปนี มงคลัตถทิปนี เป็นต้น

คำว่า ปกรณ์ หมายถึง เกร็ด ฝอย ตัวอย่าง หรือการอธิบายประกอบ

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในล้านนาได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้นอกจากจะเนื่องด้วยความเชี่ยวชาญในภาษาบาลีของพระภิกษุ หรือนักปราชญ์ชาวล้านนาแล้ว ความศรัทธาของนักเขียนที่จะสร้างกุศลโดยการรจนาหนังสือภาษาบาลีขึ้นถวายวัดเป็นอันสูงส่ง เพื่อสืบต่อพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องสนับสนุนอีกประการหนึ่งด้วย (ลมูล จันทน์หอม อ้างใน สดุดิน จังกาจิตต์ , 2533 : 131)

ลักษณะวรรณกรรมพุทธศาสนาของล้านนา นอกจากจะมีลักษณะเป็นวรรณกรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยตรงแล้ว ยังมีวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาในลักษณะของการนำเอานิทานท้องถิ่นมาแต่งเพื่อใช้เทศนาสั่งสอนพุทธศาสนิกชน โดยจะแทรกคำสอนหรือแนวคิดตามหลักทางพุทธศาสนาเข้าไปในนิทานนั้น ๆ และมีการกล่าวอ้างว่าเป็นเรื่องของพระโพธิสัตว์ การแต่งจะมีลักษณะของการยกคาถาบาลีตั้งแล้วพรรณนาเป็นภาษาร้อยแก้ว หรือบางเรื่องอาจจะมีการแต่งเป็นภาษาบาลีก่อนแล้วคอนหลังจึงมีผู้แปลหรือแปลงเป็นภาษาล้านนาอีกทีหนึ่ง นิทานที่แทรกคำสอนหรือแนวคิดทางพุทธศาสนา นี้ เรียกกันว่า “ นิทานชาดก ”

องค์ประกอบที่สำคัญของนิทานชาดก มี 3 ส่วน ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ และสมุธาน กล่าวคือ

1. ปัจจุบันวัตถุ หมายถึง เหตุการณ์เริ่มต้น ที่เป็นสาเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงหยิบยกเรื่องราวในอดีตหรือที่เรียกว่าชาดกขึ้นมาแสดง โดยจะบอกว่าในขณะนั้นพระพุทธเจ้าอยู่ที่ไหน มีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้น หรือทำไมจึงเกิดเหตุการณ์นั้นขึ้นมา มีการเริ่มต้นด้วยคาถาเป็นภาษาบาลีที่มุ่งหมายจะแสดงธรรมะ หรือคำสอนตามหลักทางพุทธศาสนา แล้วจึงต่อด้วยอรรถกถาเพื่ออธิบายคาถานั้น ซึ่งการใช้คาถาบาลีในการขึ้นต้นนั้นอาจปรากฏคาถาบาลีเพียงหนึ่งบท หรือหลายบทก็ได้

2. อดีตวัตถุ หมายถึง ตัวเนื้อเรื่องซึ่งเป็นเรื่องราวในอดีตของพระพุทธเจ้าที่ทรงยกมาประกอบการแสดงธรรม ในอดีตวัตถุจะมีกาลาเต็มรูป และอรรถกถาอธิบาย

3. สโมธาน หมายถึง การเชื่อมโยงปัจจุบันวัตถุ และอดีตวัตถุเข้าด้วยกัน โดยระบุว่าบุคคลในอดีตวัตถุ เป็นคนคนเดียวกันกับบุคคลในปัจจุบันวัตถุ

กล่าวโดยสรุป การแต่งชาดกจะมีลักษณะตามองค์ประกอบที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ในช่วงแรกของการเริ่มเรื่องนั้น จะมีกาลาที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ยกมาตั้ง โดยกาลาจะอยู่ในส่วนปัจจุบันวัตถุซึ่งเป็นส่วนปรารภของพระพุทธเจ้า ก่อนที่จะเข้าสู่เนื้อเรื่องหรืออดีตวัตถุ และในส่วนของอดีตวัตถุก็จะมีการยกกาลากล่าวมาในปัจจุบันวัตถุ แล้วอธิบายความ มีการยกเนื้อเรื่องมาอธิบายประกอบเพื่ออธิบายกาลาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น จากนั้นจึงเล่าเรื่องต่อไปจนจบ และสุดท้ายคือสโมธาน เป็นการกล่าวถึงบุคคลในอดีตวัตถุว่าเป็นใครในปัจจุบันวัตถุ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นบุคคลที่มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า เช่น พระราชนิกา พระราชมารดา พระราชชายา พระราชบุตร อัครสาวกชายชวา พระเทวทัตต์ องคุลิมาล และพุทธบริษัท เป็นต้น

2.2 ความหมายของชาดกและปัญญาชาดก

ชาดก หมายถึง เรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า ขณะที่ทรงประกอบพระจริยวัตรบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งอาจเสวยพระชาติเป็นคน สัตว์ หรือเทวดาที่แสดงบทบาทสำคัญในเรื่อง หรือบางครั้งมีฐานะเป็นผู้สังเกตการณ์ภายในเรื่องนั้น ๆ ขึ้นอยู่กับผลของกุศลกรรมและอกุศลกรรมตามหลักทางพุทธศาสนา ในการบำเพ็ญบารมีทำลายกิเลส เพื่อหาทางหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด จนเมื่อสะสมบารมีได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ในพระชาติสุดท้ายก่อนจะตรัสรู้เป็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ชาดกส่วนใหญ่มีที่มาจากนิทานพื้นเมือง และเป็นเรื่องเล่าสู่กันฟังทางมุขปาฐะ ในการแปลงนิทานพื้นเมืองให้มาเป็นชาดกก็เพียงแค่แทรกบทบาทของพระโพธิสัตว์ลงเป็นตัวเอกของเรื่อง หรืออ้างว่าตัวเอกของเรื่องคือพระโพธิสัตว์ รวมทั้งอาจแทรกคำสอนธรรมะ หรือความเชื่อทางพุทธศาสนาเข้าไป ทำให้นิทานพื้นเมืองกลายเป็นเรื่องราวทางพุทธศาสนาได้ ชาดกได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรในคราวที่มีการสังคายนาพระไตรปิฎก ครั้งที่ 3 พ.ศ. 235 ที่โอศากราม กรุงปตลิสฐปุระ ประเทศอินเดีย และถือว่าเป็นคัมภีร์หนึ่งในสิบห้าเล่มของจุททกนิคาย ซึ่งเป็นหมวดเบ็ดเตล็ดอยู่ในลำดับที่ 10 ของพระสุตตันตปิฎก ชาดกในพระไตรปิฎกมีจำนวนทั้งหมด 547 เรื่อง เรียกชื่อเฉพาะว่า นิบาตชาดก นอกจากนี้ ชาดกยังเป็นส่วนหนึ่งในคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า “นวัคคสัตตสุตตัน” ชาดกเหล่านี้มีแต่คำคาถา (Quotation) ซึ่งก็คือคำประพันธ์ประเภทร้อยกรองของบาลีมีลักษณะอย่างฉันทน์ จึงมีแต่บทได้คอบ ไม่มีเนื้อเรื่อง ภายหลังได้มีการแต่งอรรถกถาชาดกขึ้น อันเป็นคัมภีร์อธิบายความของคัมภีร์ชาดกในพระไตรปิฎกให้เข้าใจเรื่องได้ชัดเจนยิ่งขึ้น (เฉลิม มานวล , 2518 : 186) จากการสำรวจของนักวิชาการท้องถิ่น ทำให้ทราบว่ามีวรรณกรรมประเภทนิทานชาดกอยู่เป็นจำนวนมากที่พบในดินแดนล้านนา เพราะนอกจากนิบาตชาดก จำนวน 547 เรื่อง ในพระไตรปิฎกแล้ว ยังพบว่ามีชาดกนอกนิบาตของล้านนาอีกประมาณ 200 - 230 เรื่อง ได้ถูกเก็บรักษาเอาไว้ตามหอพระธรรมของวัดต่างๆ ใน 7 จังหวัดภาคเหนือตอนบน และมีชาดกนอกนิบาตกลุ่มหนึ่งที่มีความนิยมและรู้จักกันอย่างแพร่หลายในกลุ่มของผู้ที่สนใจเกี่ยวกับงานวรรณกรรมประเภทชาดก คือ ปัญญาชาดก

“ปัญญาสาตก” หมายถึง ซาตกจำนวน 50 เรื่อง ซึ่งนักปราชญ์ชาวล้านนาได้เรียบเรียงขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. 2000 - 2200 เป็นชาตกนอกนิบาตที่แต่งเลียนแบบอรรถกถาชาตกในพระไตรปิฎก กล่าวคือมีองค์ประกอบสำคัญของชาตกเหมือนกัน ได้แก่ ส่วนนำเรื่องหรือปัจจุบันวัตถุ ตัวเรื่องชาตกหรือคติวัตถุ และส่วนท้ายเรื่องหรือสโมธาน ปัญญาสาตกมีที่มาของเนื้อเรื่องจากชาตกในคัมภีร์พุทธศาสนา วรรณคดีบาลี วรรณคดีสันสกฤต และนิทานพื้นเมืองในท้องถิ่น มีการเรียบเรียงปรับเปลี่ยนเนื้อหาสาระให้เข้ากับค่านิยมและวัฒนธรรมในท้องถิ่นของผู้เรียบเรียงเป็นสำคัญ (เอื้อนทิพย์ พิระเสถียร , 2529 : 3) สำหรับประเพณีการแปลงนิทานพื้นบ้านให้เป็นนิทานชาตกนั้น มีอยู่ในทุกประเทศที่พุทธศาสนาเข้าไปถึง เราอาจมองว่าเป็นวิธีผสมผสานหรือ “ยกระดับ” นิทานพื้นบ้าน อันถือเป็นวัฒนธรรมดั้งเดิมเข้าไปในอารยธรรมพุทธศาสนา นิทานพื้นบ้านที่แพร่หลายในหมู่ชาวบ้านจึงถูกนำมาเล่า โดยแปลงให้เข้ากับรูปแบบของนิทานชาตก (ศิริพร จิตะฐาน ณ ถลาง , 2537 : 46) ถึงแม้ว่าจะยังไม่มีคำตอบที่ชัดเจนเกี่ยวกับความเป็นมาของปัญญาสาตกและการแพร่กระจายของเรื่องนี้ในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ แต่ก็มีความหลากหลายที่น่าสนใจในการศึกษาวรรณกรรมเรื่องปัญญาสาตกนี้ และได้ให้ข้อสันนิษฐานเอาไว้ว่า การแพร่กระจายของปัญญาสาตกในชั้นแรกคงจะกระทำในรูปของวรรณกรรมมุขปาฐะก่อน ต่อมาจึงค่อยมีการจารึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรในสมัยของพระเจ้าฟ้างุ้มมหาราช หรือพระเมืองแก้ว (พ.ศ. 2039 – 2069) และปริวรรตเป็นภาษาพื้นเมือง หรือภาษาล้านนา เนื่องจากต้นฉบับเดิมซึ่งรจนาเป็นภาษาบาลีไม่สามารถจะเอื้อประโยชน์ต่อทุกคนได้มากนัก

ลักษณะโดยรวมของปัญญาสาตก นอกจากจะมีลักษณะเป็นชาตกที่ให้อรรถรสและโน้มน้าวใจให้เลื่อมใสในพระพุทธจริยาวัตรแล้ว ยังให้ความสนุกสนาน เพลิดเพลิน มีการผจญภัยของตัวเอกที่มีความเชี่ยวชาญด้านศิลปศาสตร์ บางเรื่องก็เป็นการพลัดพรากกันระหว่างตัวเอกฝ่ายชายกับฝ่ายหญิง มีการออกติดตามแสวงหา ฝ่ายอุปสรรคต่าง ๆ จนได้กลับมาพบกันในพื้นที่ที่สุด ซึ่งเนื้อเรื่องในลักษณะนี้เป็นที่นิยมของคนไทยมาช้านาน ในส่วนของโครงเรื่อง (Plot) มีทั้งโครงเรื่องแบบฉบับที่มีลักษณะเป็นโครงเรื่องเดี่ยว คือ มุ่งแสดงพฤติกรรมที่เด่นเพียงประการเดียวของตัวเอก และเมื่อมีการบรรลุเป้าหมายที่วางไว้ เนื้อเรื่องก็สิ้นสุดลง แต่ในชาตกบางเรื่องที่มีโครงเรื่องซับซ้อน คือ มีพฤติกรรมที่เด่น ๆ ของตัวเอกหลายประการต่อเนื่องกันไป ถึงแม้ว่าจะมีการบรรลุเป้าหมายที่วางไว้แล้ว เรื่องอาจจะยังไม่สิ้นสุด แต่กลับดำเนินต่อไปอีกอย่างยืดเยื้อ ทำให้ทราบถึงบทบาทและพฤติกรรมของบุคคลในเรื่องเป็นองค์ประกอบสำคัญ ที่ทำให้โครงเรื่องของชาตกมีพัฒนาการที่สลับซับซ้อนกว่าโครงเรื่องแบบฉบับ ตัวละครที่พบในนิทานส่วนใหญ่ ได้แก่ ตัวเอกฝ่ายชาย ตัวเอกฝ่ายหญิง ตัวรอง และผู้ช่วยตัวเอก ที่มีทั้งมนุษย์ สัตว์ เทวดา อมนุษย์ มาช่วยในการบำเพ็ญทานบารมี ช่วยในการแก้ไขปัญหาดัง ๆ รวมทั้งพวกอมนุษย์ที่คอยขัดขวางพฤติกรรมของตัวเอกเพื่อทดสอบความมีบุญญาธิการ เมื่อต้องฝ่าฟันอุปสรรคในฐานะที่เป็นพระโพธิสัตว์ (นิยะดา สาริกภูติ , 2524 : 121 - 132)

ความนิยมในปัญญาสาตกมิได้จำกัดอยู่เฉพาะแต่ในเมืองไทยเท่านั้น แม้ในต่างประเทศ เช่น พม่า ลาว และกัมพูชา ปัญญาสาตกก็เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง และต่างก็มีปัญญาสาตกที่จารึกด้วยภาษาของตน ได้แก่ ปัญญาสาตกฉบับพม่า ฉบับเชียงตุง ฉบับลาว และฉบับเขมร

ปัญญาสาตกฉบับพม่า มีชื่อที่รู้จักกันว่า โลเกียปัญญาส หรือ ขวนปัญญาส พิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. 2454 พิมพ์ครั้งที่สอง พ.ศ. 2521 ใช้ชื่อว่า จิมเมปัญญาส ทั้งนี้ ปัญญาสฉบับพม่ามี 50 เรื่อง แบ่งเป็น 5 วรรคๆ ละ 10 เรื่อง โดยชื่อของแต่ละวรรคนั้นมาจากชาดกเรื่องต้นของวรรคนั้นๆ

ปัญญาสาตกฉบับเชียงตุง มีชื่อว่า ปัญญาสชาติ ฉบับวัดเขมรินทร์ เชียงตุง ที่ศาสตราจารย์ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร ใช้ศึกษานั้น มี 26 กัณฑ์ นับเป็นเรื่องได้ 21 เรื่อง

ปัญญาสาตกฉบับลาว มีชื่อเรียกว่า พระเจ้าห้าสิบชาติ มีจำนวนชาดก 50 เรื่อง ซึ่งในการพิมพ์นั้น มีการสะกดชื่อเพี้ยนไปจากฉบับหอสมุดแห่งชาติของไทย แต่ักพอจะสันนิษฐานได้ว่าเรื่องนั้นๆ ตรงกับเรื่องใด และบางเรื่องที่พิมพ์รวมไว้นั้นไม่ปรากฏในปัญญาสาตกฉบับหอสมุดแห่งชาติ เช่น เรื่องท้าวปันทะละชาดก เรื่องช้างสะหั้น เรื่องท้าวทรายคำ เป็นต้น เรื่องที่ผนวกเข้ามานี้บางเรื่องตรงกันกับชาดกนอกนิบาตของล้านนา

ปัญญาสาตกฉบับเขมร มีชื่อเรียกว่า ปัญญาสาตกสมราย มีจำนวนชาดก 50 เรื่อง จากการศึกษาของ ศาสตราจารย์ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร พบว่า ปัญญาสาตกฉบับสมรายมีเรื่องเดียวที่ไม่ตรงกับฉบับหอสมุดแห่งชาติของไทย คือ เรื่องสัตว์ธิดาจักกวัตติ (อรพินท์ ศรีททา อ้างจากนิยะดา เหล่าสุนทร, 2541 : 9 - 10)

สำหรับในประเทศไทยนั้น ปัจจุบันมีปัญญาสาตกฉบับแปลที่มีความสมบูรณ์ของเนื้อหา และมีการตีพิมพ์เผยแพร่อยู่ 2 ฉบับ คือ ปัญญาสาตกฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พ.ศ. 2499) มีจำนวนชาดกทั้งหมด 61 เรื่อง แบ่งเป็นปฐมภาค 50 เรื่อง ผนวกกับปัจฉิมภาค 11 เรื่อง ซึ่งในตอนท้ายมีเรื่องเบ็ดเตล็ดแทรกเพิ่มเติมอีก 3 เรื่อง คือ ปัญงพุทธพยากรณ์ ปัญงพุทธศักราชวรมณ และอาณิสสเจ้าบังสกุล รวมทั้งปัญญาสาตกฉบับล้านนา ที่มีจำนวนชาดกอยู่ในชุดของปัญญาสาตก 50 เรื่อง และมีชาดกในภาคผนวกเพิ่มเติมอีก 6 เรื่อง รวมมีจำนวนชาดกทั้งหมด 56 เรื่อง

2.3 ที่มาของปัญญาสาตกฉบับล้านนา

หลังจากที่อาจารย์สังกะ วรรณสัย และ ดร.ฮารัลด์ สุนดิอุส ทำการสำรวจและรวบรวมวรรณกรรมชาดกเรื่องปัญญาสาตกฉบับอักษรธรรมล้านนา ที่เก็บรักษาไว้ตามหอพระธรรมของวัดต่างๆ ใน 7 จังหวัดภาคเหนือตอนบน ระหว่าง พ.ศ. 2517 - 2518 พบว่า ต้นฉบับที่จารึกด้วยอักษรธรรมล้านนาฉบับที่สมบูรณ์ที่สุดทั้งหมดมีประมาณ 200 เรื่อง และเมื่อคณะผู้วิจัยในโครงการสำรวจคัมภีร์อักษรธรรมล้านนา ประกอบด้วย รองศาสตราจารย์ ดร. พิชิต อัครนิมิต্ত ผู้เป็นหัวหน้าโครงการ ร่วมกับคณาจารย์ของภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ กอปรด้วย ศาสตราจารย์ ดร. อุดม รุ่งเรืองศรี , ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ลิขิต ลิขิตานนท์ , ผู้ช่วยศาสตราจารย์ บำเพ็ญ ระวิน , ผู้ช่วยศาสตราจารย์ วิมลสรรค์ ไสลงษ์ , และ ดร. ฮารัลด์ สุนดิอุส ได้คัดเลือกต้นฉบับที่มีความสมบูรณ์ที่สุดจากวัดสูงเม่น อำเภอสูงเม่น จังหวัดแพร่ ซึ่งจารเมื่อ จ.ศ. 1198 (พ.ศ. 2379) มีจำนวนทั้งหมด 9 มัด และมีการระบุถึงผู้จารไว้อย่างชัดเจนว่า ครอบากัญจนเถรชาวเมืองแพร่ ได้เดินทางไปคัดลอกจากต้นฉบับของวัดวิชุน เมืองหลวงพระบางของลาว ระหว่าง จ.ศ. 1195 - 1198 นำมาปริวรรตและศึกษาวิเคราะห์ ตรวจสอบข้อมูลจนเป็นที่เรียบร้อยแล้ว จึงจัดพิมพ์เผยแพร่รูปเล่ม ใน พ.ศ. 2541 และใช้ชื่อเรื่องว่า “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ปัญญาสาตกฉบับล้านนา” โดยใช้ข้อมูลหลักจากฉบับ

วัดสูงเม่น แล้วใช้ฉบับวัดช้างค้ำ วัดหมืองม้อ วัดต้นแหลง วัดพญาภู วัดป่าเหมือด และวัดหลวง เป็นฉบับสอบทาน พร้อมกับนำเอาปัญญาสาตกฉบับหอสมุดแห่งชาติ ฉบับของ Pali Texts Society และ อรรถกถาสาตกทั้ง 10 ภาค มาช่วยในการสอบทานอีกชั้นหนึ่ง เนื่องจากนักวิชาการสมัยใหม่ได้ให้ความสนใจ และทำการศึกษาวรรณกรรมเรื่องปัญญาสาตก รวมทั้งงานวรรณกรรมอื่นๆ ที่พัฒนาไปจากเรื่องปัญญาสาตก นี้มากยิ่งขึ้น โครงการศึกษาเชิงวิเคราะห์ปัญญาสาตกฉบับล้านนาไทย และโครงการสำหรับการจัดพิมพ์ผลงาน การศึกษาวิเคราะห์ปัญญาสาตกฉบับล้านนาไทย จึงได้รับการสนับสนุนค้ำหนุนจากมูลนิธิโตโยต้า แห่งประเทศ ญี่ปุ่น วัตถุประสงค์สำคัญในการศึกษาวิเคราะห์ปัญญาสาตกฉบับล้านนาไทย เพื่อส่งเสริมการศึกษาวรรณกรรม ล้านนาให้เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง และแพร่หลายต่อไปในแวดวงของงานวรรณกรรมท้องถิ่น ตลอดจนเป็น การอนุรักษ์วรรณกรรมเก่าแก่อันเป็นมรดกสืบทอดทางวัฒนธรรมในสังคมของท้องถิ่นล้านนาให้ยืนยาวสืบไป

วิธีดำเนินงานในโครงการศึกษาเชิงวิเคราะห์ปัญญาสาตกฉบับล้านนาไทยมีทั้งหมด 4 ขั้นตอน คือ การศึกษาขั้นแรก เป็นการสำรวจต้นฉบับปัญญาสาตกฉบับล้านนาตามหอธรรมของวัดต่างๆ และ หอสมุดเอกชนของจังหวัด ที่อยู่ในเขตภาคเหนือตอนบน 7 จังหวัด คือ จังหวัด เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง พะเยา แพร่ น่าน และเชียงรายอย่างละเอียด รวมทั้งหอสมุดแห่งชาติในกรุงเทพมหานครอีกแห่งหนึ่งเพื่อสำรวจหาต้นฉบับของ ปัญญาสาตกฉบับล้านนาที่อาจจะยังหลงเหลืออยู่ นอกเหนือจากปัญญาสาตก ฉบับล้านนา ที่ได้ถ่ายและเก็บรวบรวมไว้ในไมโครฟิล์ม เมื่อพบจึงนำมารวมกัน แล้วใช้เป็นข้อมูลเบื้องต้นสำหรับการศึกษาค้นคว้าต่อไป

การศึกษาขั้นที่สอง เป็นการปริวรรตต้นฉบับของปัญญาสาตกในฉบับที่รวบรวมได้ทั้งหมด เพื่อคัด เลือกลำดับที่ดีที่สุดและนำไปตีพิมพ์เผยแพร่ต่อไป ในการปริวรรตอักษรธรรม ล้านนาให้เป็นภาษาไทยกลางนั้น ได้รักษาลักษณะการเขียนการสะกดการันต์ตาม ต้นฉบับเดิมอย่างเคร่งครัด และคัดเลือกผู้เชี่ยวชาญพิเศษทางด้านอักษรและวรรณ- กรรมล้านนามารับหน้าที่นี้โดยตรง จากนั้นจึงให้ผู้เชี่ยวชาญทางด้านภาษาบาลี ตรวจสอบความเรียบร้อยในการปริวรรตภาษาบาลีจากต้นฉบับเดิมมาเป็นภาษา ไทยกลางอีกครั้งหนึ่ง

การศึกษาขั้นที่สาม เป็นการศึกษาเชิงวิเคราะห์ โดยที่คณะผู้ศึกษาจะนำต้นฉบับปัญญาสาตกฉบับ ล้านนาทุกฉบับที่ปริวรรตเป็นภาษาไทยกลางเรียบร้อยแล้ว พร้อมกับมีการตรวจสอบ ข้อมูลจนเป็นที่แน่ใจ จากนั้นจึงนำข้อมูลที่ได้อ่านถ่ายสำเนาแจกจ่ายแก่คณะ ผู้ทำงานทุกคน ให้นำไปศึกษาและพิจารณาร่วมกันในที่ประชุม เพื่อคัดเลือก ปัญญาสาตกของล้านนาฉบับที่สมบูรณ์และดีที่สุด พร้อมทั้งนำปัญญาสาตก ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ฉบับของ Pali Texts Society และอรรถกถาสาตกทั้ง 10 ภาค มาใช้เป็นฉบับสอบทาน การศึกษาวิเคราะห์ในขั้นตอนนี้จะมีการปรับปรุง แก้ไขหรือการบูรณาการต้นฉบับบางส่วนขึ้นใหม่ เมื่อเห็นว่า การบูรณาการนั้น จะทำให้ต้นฉบับที่ได้มานั้นสมบูรณ์ดีขึ้น ส่วนความเดิมก็จะบันทึกไว้ในเชิงอรรถ

การศึกษาขั้นที่สี่ เป็นขั้นทบทวนครั้งสุดท้าย คณะผู้ศึกษาจะตรวจสอบการเขียน การสะกดการันต์
สำนวนโวหารของฉบับที่คัดเลือกแล้วอีกครั้งหนึ่ง มีการตรวจสอบรายละเอียดเพื่อ
ให้มั่นใจว่า ปัญหาสาขาคฉบับที่คัดเลือคนั้นเป็นฉบับที่ดีที่สุด ต่อจากนั้นจึงทำ
อภิธานศัพท์ วรรณชีชื่อเฉพาะ และบรรณานุกรม แล้วนำไปตีพิมพ์เผยแพร่ต่อไป

ลักษณะทั่วไปของวรรณกรรมเรื่องปัญหาสาขาคฉบับล้านนา ที่มีชาดจำนวนทั้งหมด 56 เรื่อง
พบว่า ชาดส่วนใหญ่เป็นชาดนอกนิบาตที่จัดอยู่ในชุดของปัญหาสาขาค ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดี
พุทธศาสนาภาษาบาลี สันสกฤต และเรื่องพื้นบ้านในท้องถิ่นของล้านนา เช่น ชาดเรื่องสุวรรณังคาราขุมมาร
ชาด จันทาคชาดก โสนันทชาดก หรือเรื่องสิริสาขาคที่มีลักษณะการแต่งเป็นแบบแปลร้อย คือ ยกภาษา
บาลีหนึ่งตัวแล้วยกภาษาล้านนาอีกหนึ่งตัวเทียบกันไปตลอดทั้งเรื่อง และเมื่อศึกษาจากโครงเรื่องจะเห็นว่ามิใช่
ความคล้ายคลึงกันกับตำนานเมืองสุวรรณโคมคำของล้านนา นอกจากนี้ยังมีการนำเรื่องชาดในนิบาตชาดกและ
เรื่องที่ลงท้ายชื่อเรื่องว่า “วัดอุ” ซึ่งเป็นเรื่องที่มีอยู่ในธรรมบทภาค 1 มาจัดไว้ในปัญหาสาขาคฉบับล้านนาด้วย
ตัวอย่างเช่น ชาดที่มาจากอรรถกถาชาดก มีจำนวน 16 เรื่อง ได้แก่ ชาดกเรื่องกรุงกมิตกชาดก มฆชาดก
ธัมมธชาดก ทริพาหนชาดก มหีสถชาดก จัณฑินชาดก จัมเปยชาดก กปิราชาดก กุสตราชาดก
วิภูฏกชาดก สุตโตสมชาดก สาทินนราชชาดก นลกชาดก กุกุรชาดก สุวัณณมิตกชาดก และทูลุราช
ชาดก เป็นต้น ส่วนชาดที่ลงท้ายชื่อเรื่องว่า “วัดอุ” มี 1 เรื่อง คือ เรื่องติสสเถรวัดอุ

จากผลงานการศึกษาของ ศาสตราจารย์ ดร. นิยะดา (สาริกฤติ) เหล่าสุนทร (2538) และจาก
การศึกษาดารงลำดับเรื่องในปัญหาสาขาคฉบับต่าง ๆ ของ อรรถพันธ์ ศรีทรา (2541) จะพบว่า ปัญหาสาขาค
ฉบับพม่า ฉบับลาว และฉบับเขมร มีจำนวนชาดเท่ากันคือ 50 เรื่อง และเมื่อเปรียบเทียบชื่อเรื่องของชาด
ทั้งในฉบับหอสมุดแห่งชาติของไทย ฉบับพม่า ฉบับเชียงตุง ฉบับลาว ฉบับเขมร กับชื่อเรื่องของชาดใน
ปัญหาสาขาคฉบับล้านนา * ปรากฏว่า ชื่อเรื่องของชาดในปัญหาสาขาคที่มีความคล้ายคลึงกับปัญหาสาขาค
ฉบับล้านนามากที่สุด คือ ปัญหาสาขาคฉบับลาว ซึ่งมีชื่อเรื่องของชาดที่ตรงกันถึง 45 เรื่อง รองลงมา คือ
ปัญหาสาขาคฉบับหอสมุดแห่งชาติ โดยมีชื่อเรื่องของชาดที่ตรงกันกับปัญหาสาขาคฉบับล้านนาจำนวน 30
เรื่อง ชื่อเรื่องของชาดในปัญหาสาขาคฉบับเขมรที่ตรงกันกับปัญหาสาขาคฉบับล้านนามีจำนวน 32 เรื่อง
และชื่อเรื่องของชาดในปัญหาสาขาคฉบับพม่าที่ตรงกันกับปัญหาสาขาคฉบับล้านนามีจำนวน 27 เรื่อง ส่วน
ปัญหาสาขาคฉบับเชียงตุงนั้นมีชื่อเรื่องของชาดที่ตรงกันกับปัญหาสาขาคฉบับล้านนาเพียง 16 เรื่อง

* รายชื่อของชาดในปัญหาสาขาคฉบับล้านนา จำนวน 56 เรื่อง

สมุทรโฆสชาด สุธนาชาด สุธนาชาด สิราขุมมารชาดก สมกมิตกชาดก สุวัณณังคาราขุมมารชาดก จันทาคชาดก
กรุงกมิตกชาดก เสตปิณฑิตชาดก ตูลกชาดก มฆชาดก อริฏฐชาดก รัตนบิชาิตชาดก โสนันทชาดก พาราณสีชาดก
ธัมมธชาดก ทุกัมมชาดก สัพพสิทธิขุมมารชาดก ปัญญาพลชาดก ทริพาหนชาดก มหีสถชาดก จัณฑินชาดก จัมเปยชาดก
พหลดาวิชาดก กปิราชาดกนรชีวาชาดก สิทธิสารชาดก กุสตราชาดก กัณหาการิกชาดก สิทธิวิบุลกิตติชาดก สุวัณณขุมมารชาดก
วิภูฏกชาดก ติสสเถรวัดอุ สุตโตสมชาดก มหาพลชาดก พรหมโฆสชาดก สาทินนราชชาดก สิทธิราชชาดก อชิตตราชาดก
วิบุลราชชาดก อรินทุมราชชาดก วิริยปิณฑิตชาดก อาทิตตราชาดก สุรูปราชชาดก สุวัณณพรหมทัตตชาดก มหาปทุมม-
ขุมมารชาดก มหาสุรเสนชาดก สิทธิขามณีชาดก นลกชาดก กุกุรชาดก สุวัณณมิตกชาดก จันทาชาดก ตรภชาดก ไปราณ-
กัปปิลปฐนราชชาดก ทูลุราชชาดก และกนกวันนราชชาดก

ในด้านภาษา ภาษาที่พบจากต้นฉบับของเรื่องปัญญาสชาดกฉบับล้านนา เป็นการกล่าวนำด้วยภาษาบาลีแล้วอธิบายความเป็นภาษาถิ่นล้านนา อนึ่ง เนื่องจากตัวต้นฉบับของปัญญาสชาดกนั้น ได้มีการไปคัดลอกมาจากต้นฉบับของวัดวิชุน เมืองหลวงพระบาง ประเทศลาว จึงพบว่ามีการใช้ภาษาลาวปะปนอยู่บางคำ จากที่คัดมาแสดงเป็นตัวอย่าง ดังนี้

เนมหา หมายถึง มงหา จากตัวอย่าง “บางพร่องพร้อมลือประสอเนมหา”

วาด หมายถึง ลักษณะท่าทาง, สมควรแก่ตน จากตัวอย่าง “เจ้าจูงสนุกอยู่กับด้วยนางทั้งหลายคามวาด”

โปง หมายถึง งอก (ใช้กับเนื้อ) ตัวอย่างจาก “แม่จักหาอย่าตีมาใต้ท้องเนื้อใหม่โปงออกมา”

ตึกแห หมายถึง ทอดแห ตัวอย่างจาก “ในกาลยมนั้น เขาทั้งหลาย 6 เขกับทั้งปรีวารทั้งมวลก็ชวนกันตึกแห”

ห้ววัน หมายถึง ห้วเราะเยาะ ตัวอย่างจาก “แลพร้อมแลห้ววันหันแล”

ตัวะ หมายถึง โทก ตัวอย่างจาก “ท่านทั้งหลายอันแปลนเจ้าผู้แห่งตูนี้ อันหาประหยาบได้แลรู้ตัวะรู้ล้าย”

คำศัพท์ในภาษาลาวที่ยกมาทั้งหมดนี้ เป็นคำที่คนลาว หรือคนในภาคอีสานยังใช้กันในปัจจุบัน และเป็นเพียงตัวอย่างเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่พบในปัญญาสชาดกฉบับล้านนา

2.4 รูปแบบของวรรณกรรมเรื่องปัญญาสชาดกฉบับล้านนา

ผู้ศึกษาได้วิเคราะห์ในด้านรูปแบบของวรรณกรรมเรื่องปัญญาสชาดกฉบับล้านนาโดยรวม ๆ ดังนี้

2.4.1 รูปแบบคำประพันธ์

2.4.2 องค์ประกอบของเรื่องชาดก

2.4.1 รูปแบบคำประพันธ์

รูปแบบคำประพันธ์ของเรื่องชาดกจำนวนทั้งหมด 56 เรื่อง ในปัญญาสชาดกฉบับล้านนามีลักษณะเป็นร้อยแก้วล้วนเทศน์ โดยแปลจากภาษาบาลีมาเป็นภาษาพื้นถิ่นหรือภาษาล้านนา ส่วนใหญ่จะเป็นการแปลแบบตรงตัว เริ่มเรื่องด้วยการยกเอาคาถาภาษาบาลีที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้ามากล่าวไว้ในส่วนของปัจจุบันวัตถุ จากนั้นจึงเข้าสู่เนื้อเรื่องหรือคติวัตถุ มีการยกคาถาภาษาบาลีมากล่าวไว้พร้อมกับการอธิบายความเป็นภาษาล้านนาสลับกันไป ในลักษณะของการยกเอาน้ำเนื้อเรื่องมาอธิบายประกอบคาถาเพื่อให้ได้ใจความที่ชัดเจนขึ้น เมื่อเล่าเรื่องไปจนจบแล้วจึงเข้าสู่ส่วนสุดท้าย คือ สโมธาน หรือการประชุมชาดก ที่กล่าวถึงบุคคลในอดีตวัตถุว่าคือใครในปัจจุบันวัตถุ และในส่วนของคาถาภาษาบาลีที่พบจากเรื่องชาดกนั้น มีลักษณะเป็นคาถาร้อยกรองสั้น ๆ ที่มุ่งแสดงใจความสำคัญ หรือแก่นของเรื่องโดยตรง

ส่วนงานการแปลภาษาบาลีของเรื่องชาดกในปัญญาสชาดกฉบับล้านนา พบว่ามีอยู่ 2
ลักษณะ คือ

ก. ชาดกที่เป็นสำนวนโวหาร หมายถึง ชาดกที่มีการยกภาษาบาลีมาเป็นจุดนิยบท
จากนั้นจึงกล่าวคำแปลเป็นภาษาถิ่นล้านนาด้วยข้อความที่เกี่ยวข้องกับคาถาหรือภาษาบาลี
ที่ยกมา และมีการแทรกภาษาบาลีกับคำแปลที่เป็นภาษาถิ่นล้านนาสลับกันไปจนจบเรื่อง
โดยจะพบการแปลตามลักษณะของสำนวนโวหารนี้ ในชาดกเรื่องสุวรรณังคารชาดกมาร
ชาดก เรื่องปัญญาพลชาดก เรื่องฉัททันตชาดก และเรื่องจัมเปยชาดก

ดังตัวอย่าง :

กล่าวถึงพระอนุชาพรหมทัตต์ ว่า “ติ สุตวา ราชานํ มโนรมมํ วิย ภริยา อุโภจิ โส ราช
ส่วนพระอนุชาพรหมทัตต์ตนนั้น สุตวา ได้ยินแล้วยังถ้อยคำอันทิสปาโมกขอาจารย์หาก
กล่าวดังนั้น โสมนสฺสุชาโต ก็มีใจโสมนัสสัสมขึ้นยินดีเชิงคำอันนั้น พระอนุชาที่มีใจสันทนา
รักยังนางทั้ง ๒ ยิ่งกว่าพาหุหลังหันแล.....”

(จากชาดกเรื่องสุวรรณังคารชาดก ฉบับชำระ : 189)

กล่าวถึงเศรษฐี ว่า “ตสฺมี พนฺธมฺดินฺนเร เอโก เสฏฺฐิ อสฺสิดิโกฏี วิภโว ตสฺมี ขณ ใน
ขณะขามนั้น เอโก เสฏฺฐิ อันว่าเสฏฐีผู้ ๑ อสฺสิดิโกฏี วิภโว มีเข้าของแปดสิบโกฏี มีข้า
ยังข้าชายคี่มากนักล.....”

(จากชาดกเรื่องปัญญาพลชาดก ฉบับชำระ : 479)

กล่าวถึงพระนางฉัททันต์ ว่า “อล เณ อาหฺราเปควา คณฺหิตฺวา สมฺม ลุทฺทก อหิ
อิมว ทนฺเต ดุยฺหํ ททมาโนว มยฺหํ อปฺปิยาติ วทิตฺวา ในกาละเมื่อนั้นมหาตตเจ้าก็
หื้อนำเอามายังคู้งทั้ง ๒ นั้น คั้นว่าถืเอาคู้งทั้ง ๒ แห่งคน แลก็กล่าวเชิงพรานเนื้อผู้นั้น
ว่า ลุทฺทก ดูราพรานเนื้อ ถูก็หื้อคู้งทั้ง ๒ อันนี้ เปนทานแก่ท่านแล หิ ค้วยมีแท้คู้ง
ทั้ง ๒ นี้เป้นที่รักจำเริญใจแก่คู้งอันแท้ คับมีแท้คู้งทั้ง ๒ ก็หากเป้นที่รักจำเริญใจแก่
คู้มากนักล ถูก็หื้อคู้งทั้ง ๒ เปนทานแก่ท่านแล.....”

(จากชาดกเรื่องฉัททันตชาดก ฉบับชำระ : 540)

กล่าวถึงนางสุมนเทวี ว่า “อล นํ เอกทิวสํ สุมนา นาม อคฺคมฺเหสี อาห เทว มนฺตส
โลกํ คนฺทฺวา อุโปสถํ อุปฺวสธมนฺตสโลโก สวปฺปฏิโย สเจ ภยํ อุปฺปชฺชยฺย อล เกน
นิมิตฺเตน ชานฺนฺชฺช โน อาจิภาหิ อล ในกาละนั้นยังมีในวัน ๑ นางสุมนเทวีอันเปนนาง
อัครมเหสีแห่งมหาตตเจ้า จึงกล่าวเชิงมหาตตเจ้าว่า เทว ข้าแก่่มหาราชเจ้า มหาราช
เจ้าเทียรข้อมเมื่อสู่เมืองคนจำอุโปสถสืลเปนอันนานนักล.....”

(จากชาดกเรื่องจัมเปยชาดก ฉบับชำระ : 548)

จากตัวอย่างข้างต้น เป็นตัวอย่างการใช้ภาษาบาลีในตอนที่สำคัญ โดยยกภาษาบาลีมาตั้งไว้ แล้วอธิบาย เมื่ออธิบายถึงตอนสำคัญก็จะขึ้นภาษาบาลีอีกครั้ง แล้วจึงอธิบายต่อไปจนกว่าจะจบเรื่อง

ข. ชาดกที่เป็นสำนวนนิสสัย หมายถึง ชาดกที่ยกเอาคาถา หรือภาษาบาลีมาตั้งแล้วแปลคำต่อคำ สำหรับการแปลภาษาบาลีที่ยกมานั้น เป็นแปลยกศัพท์หรือเป็นการแปลแบบตรงตัว...ซึ่งจะพบการแปลลักษณะนี้ในชาดกส่วนใหญ่ของปัญจสาสดกฉบับล้านนา

ดังตัวอย่าง :

...สตถา อันว่าพระสัพพัญญูเจ้า สุตวา ได้ยินแล้ว เสด็จ ถัด ยังถ้อยคำแห่งเจ้าภิกขุทั้งหลาย ฟังนั้น ทิพฺพโสเคน ด้วยทิพฺพโสทฺธิญาณ คือว่าพุทฺธิ นิกฺขมิตฺวา สระเด็จออกมา สุกนรกุฎิโต จากคันธกุฎิอันอบรม ไฟด้วยกลิ่นอันหอม อาคนฺตฺวา มาแล้ว ทุมมสภายํ ผู้ธมฺมสภารองรั้ง นิสิตฺตฺวา สระถิตนังอยู่ สดฺตรคณฺธมฺมาสนฺ เหนือธมฺมาสนํอาสนนา อันประดับประดาไฟด้วยแก้ว ๘ ประการ นิจุณาเรตฺวา เล่งแบ่งออก มธุรสฺสเรน ด้วยเสียงอันม่วนเพราะ พุรหุมนโณสน เหมื่อนดังเสียงมหาพรหม อามนฺเตติ ที่ด้านจารจา...

(จากชาดกเรื่องสมุทฺทโนสชาดก ฉบับชำระ : 1)

.....โพธิสตฺโต อันว่าโพธิสัตว์เจ้านั้น ปตฺตฺวา ได้ถึง ปลัดสนิยาภํ ยังภาวะอันสักเสียน้อยยัง เอร่า ดังนี้ นิพฺพตฺติ ที่ได้เมื่อเกิด สกฺโก เทวราชา หุตฺวา ด้วยภาวะอันเปนพระญาณอันอัน เปนพระญาณแก่กว่าเทวดาทั้งหลาย ดาวตีสกฺวเน ในชั้นฟ้าดาวดิงสา ชีวิตปริโยสาน ในเมื่อแล้วชีวิตนั้นแล เติปี สหายา แม่นสหายทั้งหลาย ฟังนั้น อุตฺส โพธิสตฺตฺส แห่งโพธิสัตว์เจ้านั้น นิพฺพตฺติสุ ที่ได้เมื่อเกิด ตตฺถเอย ดาวตีสกฺวเน ในชั้นฟ้าดาวดิงสานั้นถึง เดียวแล อสุรา อันว่า อสูรทั้งหลาย ปฏฺวีสนฺติ ที่อยู่ ดาวตีสกฺวเน ในชั้นฟ้าดาวดิงสา ตสฺมี กาล ในกาลขามนั้นแล.....

(จากชาดกเรื่องมฆชาดก ฉบับชำระ : 363)

จากตัวอย่างข้างต้น เป็นชาดกที่ยกภาษาบาลีมาแล้วแปลทีละตัว ไปจนจบเรื่อง เช่น สตถา แปลว่า อันว่าพระสัพพัญญูเจ้า สุตวา แปลว่า ได้ยินแล้ว...อามนฺเตติ แปลว่า ที่ด้านจารจา หรือ โพธิสตฺโต แปลว่า อันว่าโพธิสัตว์เจ้านั้น ปตฺตฺวา แปลว่า ได้ถึง.... ตสฺมี กาล แปลว่า ในกาลขามนั้นแล เป็นต้น

2.4.2 องค์ประกอบของเรื่องชาดก

เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์ปัญจสาสดกฉบับล้านนาในด้านองค์ประกอบของเรื่องชาดก ผู้ศึกษาพบว่า เรื่องชาดกส่วนใหญ่มีลักษณะครบตามองค์ประกอบของเรื่องชาดกในอรรถกถาชาดก จะมีชาดกเฉพาะบางเรื่องที่มีองค์ประกอบของเรื่องไม่ครบถ้วน ซึ่งสามารถจัดประเภทของเรื่องชาดกได้ 2 ลักษณะ คือ

ก. ชาดกที่ยึดรูปแบบเคร่งครัดตามหลักการพิจารณาแบบชาดกในกรอบคันถ์ฝ่ายบาลี เช่นเดียวกับชาดกที่ปรากฏในพระไตรปิฎก กล่าวคือ มีองค์ประกอบครบถ้วน ชาดกเหล่านี้ เริ่มต้นด้วยการตั้งคำถามที่เป็นคำถามก่อนที่จะเริ่มเรื่องในส่วนที่เป็นปัจจุบันวัตถุ และจบลงด้วยสโมธาน อันได้แก่ เรื่องชาดกส่วนใหญ่ในปัญหาสาขาคถาฉบับล้านนา

ดังตัวอย่าง :

(1) การตั้งคำถามในปัจจุบันวัตถุ

จิรุตติเว ราชธรา สุจิตตาทิ อิหํ สตุลา เขตวเน วิหรนุโต กุมารํ อารพุก
กเถสิ สตุลา อันว่าพระเจ้า วิหรนุโต อันอยู่ เขตวเน ในป่าเขตวัน อารพุก
ปรารก อริฏฐกุมารํ เจริญอริฏฐกุมารหือเป็นเหตุ กเถสิ ก็เทศนา อิหํ คาลํ
ยังคาลาอันนี้ว่า จิรุตติ เว ราชธรา สุจิตตา ดังนี้เป็นต้น

(จากชาดกเรื่องอริฏฐชาดก ฉบับชำระ : 373)

กิณฺหุ อากโต เสฏฐีติ อิหํ สตุลา นิโครธาราม วิหรนุโต รโฆปฏิวาคํ วิย
โทสํ อารพุก กเถสิ สาธโว จูราสํปปริสสะทังหลาย สตุลา อันว่าสัพพัญญู
เจ้าอยู่สถิตสำราญในนิโครธาราม ปรารกยังอันกะทำโทษแห่งนางจิณฺหามาณ-
วิกา เป็นประดุจจะตั้งคำถามฝ่ายห้วมณนั้นหือเป็นเหตุแก่ญาณ กเถสิ ก็เทศนา
อิหํ ชาดกํ ยังชาดกอันนี้ อันสังคายนาวารยเจ้าทั้งหลาย หากกถด้วยคาลาบท
ดังนี้ว่า กิณฺหุ อากโต เสฏฐีติ ดังนี้แล

(จากชาดกเรื่องโสณันทชาดก ฉบับชำระ : 397)

จากตัวอย่างข้างต้น คือส่วนที่เป็นปัจจุบันวัตถุของชาดกเรื่องอริฏฐชาดก และ
เรื่องโสณันทชาดก โดยในตอนเริ่มเรื่องได้มีการตั้งคำถามว่า “จิรุตติเว ราชธรา สุจิตตาทิ”
และ “กิณฺหุ อากโต เสฏฐีติ” เป็นส่วนนำก่อนที่พระพุทธเจ้าจะปรารกกับพระภิกษุแล้ว
เล่าเหตุการณ์ของเรื่องชาดกทั้ง 2 เรื่องต่อไป เมื่อเล่าเรื่องจบแล้วจึงกล่าวถึงสโมธาน

(2) สโมธาน

... สตุลา อันว่าพระพุทธเจ้า อาหริตฺวา นำมาแล้ว อิมํ ธมฺมเทศนํ ยังธัมม
เทศนาอันนี้ ปกาสตฺวา สํแดงแล้ว สจฺจานิ ยังสังจธัมมทั้งหลาย สโมธา
เนนฺโต อันจักขุมฺมมา ชาดกํ ยังชาดก อาห ติกล่าว โอสาณคาลํ ยังโอสาณ
คาลาว่าดังนี้ ภิกฺขเว จูราภิกฺขุทั้งหลาย มาตา อันว่าแม่แห่งโพธิสัตว์เมื่อก่อน
พูน มหามายา คือว่านางสรีรมายา ชนิกา อันเป็นแม่แห่งพระคาลาคะ อาสิ
คิมิ อิทานิ ในกาละบัดนี้แล พุรฺหมทฺตฺโต มหาราชา อันว่าพระญาโหยชื่อว่า
พรหมทัตต์ สุทฺโธโชน คือพระญาสรีสุทโชนะอันเป็นพ่อแห่งพระคาลาคะ

อาหุ ก็มี สหุเพ ราชปรีวาริ อันว่าปรีธแห่งพระญาทั้งหลายมวล ตมฺหิ นคร
ในเวียงอันนั้น ตทา ในกาละปางนั้น จตุปรีธาคือปรีธ ๔ ประการ ตถาคคตส
แห่งพระตถาคค อาหุ ก็มี โส อริฏฐกุมาริ อันว่าเจ้าอริฏฐกุมาร ราชปฺตุโต
อันเปนลูกพระญาคนบวชเปนรสี โลกนาโถ คือพระเจ้าคนเปนที่เพ่งแก่โลก
ทั้ง ๓ อิทานิ ในกาละบัดนี้ ...

(จากชาดกเรื่องอริฏฐชาดก ฉบับชำระ : 381)

... สตฺถา อันว่าสัพพัญญูเจ้าจักจำแคงสังฆัมม ๔ ประการ แล้วพระจัก
ชุมนุมยังชาดกพายหลังมาเทียมชาคนี้ ก็กล่าวว่้างนี้ ภิกขเว ปิฎุมมาตา มหา
ราช กุลานี อเหตุ ภิกขเว ตูราภิกขุทั้งหลาย พระญาธัมมมธุแลนางอัครมเหสี
เทวี อันเปนพ่อแลแม่แห่งโพธิสัตว์เจ้าคนนั้น บิไข่บุคคลผู้ใด ก็หากเปน
กระกูลพระญาแล กปิโย อันว่ากปิโยกุมารคนนั้น คือมาได้อุทัยเถระ
บัดนี้แล ปญฺจ กนิฏฐอสีโย ปน อันว่าเจ้ารสี ๕ คนอันเปนน้องนั้นก็หากได้
มหาเถระเจ้า ๕ คน คืออาณนฺตเถระแล มหาโมคคัลลานเถระ มหากังยาณ
เถระในกาละบัดนี้ พระญาอินทวันนั้นคือได้อนุรุธเถระในกาละบัดนี้แล ตา
ปโส อันว่าเจ้ารสีวันนั้น คือได้มหาภักตสเถระในกาละบัดนี้แล อารกขเทวตา
อันว่าเทวตาคนเปนกวางค้ำนั้น คือมหาสารีบุตรในกาละบัดนี้แล มิตฺถลิตฺต
อันว่าชายผู้เขินใจนั้นบิไข่บุคคลผู้ใด คือพระญาโกสัลลราชแล เสฏฺฐิผู้เปน
เจ้าชวานั้น คือมิคารเสฏฺฐิบัดนี้แล วฑฺฒโน นาม เสฏฺฐิปฺตุโต อันว่าลูกชาย
เสฏฺฐิผู้ชื่อว่าวัฒนะนั้น ก็หากแม่นลูกคบคิดนี้เสฏฺฐิในกาละบัดนี้แล้ว นาง
สัมฺปรณีนวันนั้น คือได้นางวิสาขาในกาละบัดนี้แล นางกาลกนิ์วันนั้น คือนาง
กัญจมาณวิกาในกาละบัดนี้แล ปทุมมาเทวีนวันนั้น คือได้แม่เจ้าราหุลในกาละ
บัดนี้แล อินฺทสโร อันว่าเจ้าอินทโสทรกุมารวันนั้น คือได้ราหุลเถระในกาละ
บัดนี้แล เสนาโยราชทั้งหลายผู้เสสเหลือกว่้างนั้น คือปรีธ ๔ จำพวก คือ
ภิกขุ ภิกขุณี อุบาสก อุบาสิกา ในกาละบัดนี้แล โสณนุทราชา ปน ส่วนอันว่า
พระญาโสณนุทราช ตทา ในกาละปางนั้น อหเมว ก็หากแม่นองค์พระตถาคค
คนเปนที่เพ่งแก่โลกทั้ง ๓ ในกาละบัดนี้แล ...

(จากชาดกเรื่องโสณนุทราชา ฉบับชำระ : 416)

จากตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น เป็นสโมธานจากชาดกเรื่องอริฏฐชาดก และเรื่อง
โสณนุทราชา โดยพระพุทธเจ้าได้กล่าวถึงว่า ใครคือใครในชาติปัจจุบัน เช่น แม่ของ
พระโพธิสัตว์อริฏฐกุมาร คือ พระนางสิริมหามายา พระญาพรหมทัตต์ คือ พระญาสรี-
สุทโธทนะ และอริฏฐกุมาร ก็คือ พระพุทธเจ้า หรือนางสัมปรณี คือ นางวิสาขา
นางกาลกนิ์ คือ นางกัญจมาณวิกา ปทุมมาเทวี คือ พระนางยโสธราพิมพา อินทโส-
ทรกุมาร คือ พระราหุล และพระญาโสณนุทราช ก็คือ พระพุทธเจ้า เป็นต้น

ข. ชาดกที่ไม่ใช้รูปแบบชาดกตามกรอบบาลีอย่างเคร่งครัด ชาดกเหล่านี้ มีองค์ประกอบไม่ครบถ้วนตามลักษณะของชาดก มักจะไม่มีการตั้งคาถาที่เป็นคำสอน ก่อนที่จะเริ่มเรื่อง แต่จะปรากฏเพียงคำไหว้พระรัตนตรัย จากนั้นจึงเข้าสู่ปัจจุบันวัตถุ บางเรื่องจะขาดองค์ประกอบส่วนใดส่วนหนึ่งไป เช่น คาถา ปัจจุบันวัตถุ หรือ สโมธาน จะพบได้จากชาดกบางเรื่องในปัญจสาชดกฉบับด้านนา เช่น ชาดกเรื่องสิริสากุมมารชาดกและเรื่องทุกัมมชาดก ที่ขาดความนำภาษาบาลีในส่วนเริ่มเรื่อง เรื่องมมชาดกไม่มีปรารภชาดก ส่วนเรื่องวิชัยปิตติชาดกและเรื่องมหาปทุมมกุมมารชาดกนั้น ไม่มีคาถานำและปรารภชาดก นอกจากนี้ยังมีชาดกพื้นบ้านล้านนาอีกหลายเรื่องที่ไม่เคร่งครัดในรูปแบบชาดกตามกรอบบาลี เช่น ชาดกเรื่องควายสามเขา และเรื่องหอรมานชาดก เป็นต้น

ดังตัวอย่าง :

(1) ชาดกที่ขาดความนำภาษาบาลีในส่วนเริ่มเรื่อง

โสตุชนา สุราสัปปริสสะทั้งหลาย สตฺตา อันว่าพระสัพพัญญูเจ้าคนเป็นครู แก่คนแลเทวดาทั้งหลาย วิหรนฺโต ยังอิริยาบถ ๔ ประการหือเป็นไฟ เวฬุเน ในป่าเวฬุวันนาราม อารพฺภ ปรารภแล้ว เทวทูตสุสฺส สุตตสุสฺส โทสกรณํ เชิงกริยาอาการอันกะทำโทสแก่พระพุทฺธเจ้าแห่งเทวทัตต์เถร หือเป็นเหตุแก่ญาณ กเลสิ คีจิงปุตติเทสนา อิหิ รมุมเทสนํ ยังรัมมเทสนาอันนี้ อันพระหากคาดด้วยอาทิบาทคาถาว่า หา คาส ปียปุตฺตกํ ดังนี้เปนเค้า ...

(จากชาดกเรื่องสิริสากุมมารชาดก ฉบับชำระ : 113)

(2) ชาดกที่ไม่มีปรารภชาดก

อติเต มคฺชรฎฺฐเฐ ราชคเเท เอยโก มคฺคราชา ราชฺห กาวริสิ คังนี้เปนเค้า พระพุทฺธเจ้าเทศนาว่า สุราสิทฺถทั้งหลาย เอยโก มคฺคราชา อันว่าพระญามักคาน ๑ กาวริสิ คีได้เสวย ราชฺห ยังราชสรีสัมปิตติ ราชคเเท ในเมืองราชคเหะ มคฺชรฎฺฐเฐ อันมีในละแวกแคว้นเมืองมคธ อติเต ในกาละเมื่อพูนแล

(จากชาดกเรื่องมมชาดก ฉบับชำระ : 357)

(3) ชาดกที่ไม่มีคาถานำและปรารภชาดก

นโม คตฺตสตฺถุ นโม มัควา นมฺมสตฺกาโร อันว่ากริยาอันน้อมไหว้ เมแห่งผู้ข้า อตฺถุ คีจุงมี คตฺต ภควโต แห่งพระพุทฺธเจ้าคนนั้น อรหโต อันไกลแต่ราคกิเลส สมฺมาสมฺมพุทฺธสฺส อันตรัสรู้สัมมทั้งมวลด้วยตนด้วยดี...

บัดนี้พระสัพพัญญูเจ้า วุฒวา คือกล่าวแก่ภิกษุว่า ภิกษุเว อูราภิกษุทั้งหลาย
อย่าได้คิดเตียนภิกษุตนนี้ในกาลบัดนี้เทอะ นักปราชญ์อันเปนแล้วเมื่อก่อนพูน
มา สละชีวิตแห่งตนที่อุปทานเพื่อประโยชน์แก่พ่อแลแม่ดีหลีแล ...

(จากชาดกเรื่องมหาปทุมมกุมมารชาดก ฉบับชำระ : 947)

จากตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น ชาดกบางเรื่องในปัญญาสชาดกฉบับล้านนา ซึ่ง
ได้แก่ ชาดกเรื่องพุทธมชาดกและเรื่องมหาปทุมมกุมมารชาดกนั้น ได้มีการปรับปรุงแก้ไข
หรือการบูรณาการต้นฉบับบางส่วนขึ้นใหม่ ทั้งในส่วนของคำศัพท์และข้อความที่ไม่สม-
บูรณ์ชัดเจน โดยเฉพาะคำนาม ความน่าภาษาบาลี และปรารภชาดกที่ขาดหายไป เมื่อ
ทำการบูรณาการจนได้ต้นฉบับที่ดีที่สุดแล้ว จากนั้นจึงบันทึกความเดิมไว้ในเชิงอรรถ
ต่อไป

จากการวิเคราะห์รูปแบบของวรรณกรรมเรื่องปัญญาสชาดกฉบับล้านนาข้างต้น ทำให้ทราบว่า ใน
ด้านคำประพันธ์ มีลักษณะการประพันธ์แบบร้อยแก้วสำนวนเทศน์ โดยจะใช้ภาษาบาลีในการดำเนินเรื่องสลับ
กันไปกับภาษาถิ่นล้านนา ซึ่งเป็นลักษณะการประพันธ์เรื่องที่ใช้ในการเทศน์สั่งสอน รูปแบบดังกล่าว จะสัมพันธ์
กับลักษณะองค์ประกอบของวรรณกรรม เพราะมีการนำเอารูปแบบของชาดกมาใช้กับนิทานพื้นบ้าน ทำให้เรื่อง
พื้นบ้านกลายเป็นเรื่องในพุทธศาสนา มีความศักดิ์สิทธิ์ขึ้น กล่าวคือ มีคาถา ปิณฺณวัฏฏ อติตวัฏฏ และ
สโมธาน ครอบคลุมองค์ประกอบของชาดกในอรรถกถาชาดก

2.5 ลักษณะโครงสร้างของวรรณกรรมเรื่องปัญญาสชาดกฉบับล้านนา

ผู้ศึกษาได้วิเคราะห์ลักษณะ โครงสร้างของวรรณกรรมเรื่องปัญญาสชาดกฉบับล้านนาในด้านเนื้อหา
ซึ่งแบ่งตามหัวข้อที่ทำการศึกษาได้ดังนี้

- 2.5.1 แบบเรื่องของชาดก
- 2.5.2 โครงเรื่อง
- 2.5.3 แนวคิดของเรื่อง
- 2.5.4 ตัวละคร

2.5.1 แบบเรื่องของชาดก

แบบเรื่อง (Type) หมายถึง ประเภทของโครงเรื่อง ซึ่งประกอบด้วยลำดับเหตุการณ์ที่สำคัญอัน
ทำให้นิทานเรื่องหนึ่งต่างจากนิทานเรื่องอื่น ๆ แบบเรื่องจะบอกให้รู้ว่านิทานเรื่องนั้นหรือเหตุการณ์
ตอนนั้นเกี่ยวกับใคร และมีพฤติกรรมหรือเหตุการณ์ที่สำคัญอย่างไรเกิดขึ้นบ้าง (เอื้อนทิพย์
พิระเสถียร , 2529 : 8)

การวิเคราะห์แบบเรื่องของชาดกในปัญญาสาตกฉบับล้านนา ตามแนวทางการศึกษาเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แบบเรื่องและอนุภาคในปัญญาสาตก” ของ เอื้อนทิพย์ พิระเสถียร (2529) สามารถจำแนกประเภทแบบเรื่องของชาดกตามลักษณะเนื้อหาและจุดมุ่งหมายของเรื่อง ได้ดังนี้

ก. นิทานศาสนา (Religious Tales) คือ นิทานที่แสดงถึงการบำเพ็ญบารมี และ บุญญาธิการต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์ มีจุดมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมหลักธรรมทางพุทธศาสนา แสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่และความศักดิ์สิทธิ์ของพระโพธิสัตว์ และแสดงถึงอานิสงส์ของการปฏิบัติ ปฏิบัติชอบต่าง ๆ เป็นการชี้ชวนให้ผู้อ่านผู้ฟังเลื่อมใสศรัทธาแล้วปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างตัวละคร ในนิทานเพื่อที่จะได้รับรางวัลเช่นนั้นบ้าง ซึ่งในปัญญาสาตกฉบับล้านนาจะพบชาดกที่มีแบบเรื่อง เป็นนิทานศาสนาอยู่ถึง 31 เรื่อง โดยแบ่งย่อยตามลักษณะพฤติกรรมของพระโพธิสัตว์ ได้แก่

- (1) นิทานที่แสดงถึงการบำเพ็ญของพระโพธิสัตว์ มีเนื้อหาที่กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ว่าทรงบริจาคทานด้วยทรัพย์สมบัติอันสำคัญยิ่ง เช่น ราชสมบัติ บุตร-ภรรยา อวัยวะและชีวิต โดยมีพระอินทร์แปลงกายมาทดสอบความตั้งใจมั่นของพระโพธิสัตว์ในการบำเพ็ญกุศลนั้น ๆ และเมื่อพระโพธิสัตว์ทรงกระทำการบำเพ็ญกุศลสิ้นสุดลงแล้ว พระอินทร์จะคืนร่างเดิม พร้อมทั้งคืนทรัพย์สมบัติทุกอย่างแก่พระโพธิสัตว์ ได้แก่ ชาดกเรื่องเสดปเฑิตชาดก มนชาดก มหาพลชาดก พรหมโมสชาดก และสุวรรณพรหมทัตตชาดก
- (2) นิทานที่แสดงถึงความกตัญญูต่อบิดามารดาของพระโพธิสัตว์ เนื้อหาของนิทานกล่าวถึงการที่พระโพธิสัตว์ถูกทดสอบความดั่งมั่นในการบำเพ็ญทานบารมีด้วยการเสียสละอวัยวะและชีวิตให้แก่บิดามารดา หรือการช่วยเหลือผู้มีพระคุณเมื่อได้รับความเดือดร้อน ทั้งนี้ ในการเสียสละอวัยวะและชีวิตของพระโพธิสัตว์นั้น พระอินทร์จะช่วยรักษาอวัยวะและชีวิตของพระโพธิสัตว์ให้คืนสู่สภาพเดิม แล้วพระอินทร์ก็จะประทานรางวัลแก่พระโพธิสัตว์เป็นการตอบแทนความดีที่ทรงกระทำ ได้แก่ ชาดกเรื่องรัตนปัทมชาดก พหลควาฬชาดก กปिरาชชาดก นรชีวชาดก และมหาปทุมมกุมารชาดก
- (3) นิทานที่พระโพธิสัตว์บูชาบุญคุณ และบุญยัตถุ เป็นนิทานที่กล่าวถึงการแสดงความเคารพสักการะต่อผู้ที่ควรแก่การยกย่องสรรเสริญของพระโพธิสัตว์ เช่น การนับถือผู้มีพระคุณ การเสียสละอวัยวะหรือสิ่งที่มีค่าในการสร้างพระพุทธรูปเพื่อบูชาพระพุทธรูป และท้ายที่สุดพระโพธิสัตว์ก็จะได้รับผลบุญจากการกระทำในครั้งนั้น ได้แก่ ชาดกเรื่องตุลกลชาดก สิริธรรชาดก อชิตตราชาดก วิริยปเฑิตชาดก และกนกวันเนราชาดก
- (4) นิทานที่มุ่งแสดงปัญญาในการแก้ปริศนาธรรมของพระโพธิสัตว์ กล่าวถึงการที่พระอินทร์เสด็จลงมาตั้งปริศนาธรรมถวายแก่พระโพธิสัตว์ หรือการตั้งคำถามแก่ตัวละครของเรื่องแล้วให้พระโพธิสัตว์ช่วยตอบคำถามแทน โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะยกย่องพระสติปัญญาของพระโพธิสัตว์ให้เป็นที่ยปรากฏ ความสำคัญของเรื่องจึงอยู่ที่ปริศนาและการวิชันาหัวข้อธรรมเป็นหลัก และเมื่อ

พระโพธิสัตว์ทรงตอบปริศนาธรรมในทุกข้อ ได้อย่างถูกต้องแล้ว พระอินทร์ก็จะกล่าวสรรเสริญ และมอบรางวัลให้เป็นการตอบแทน ได้แก่ ชาดกเรื่องกัณหาการิชาดก สุวัณณกุมมารชาดก สรภชาดก และตอนท้ายของเรื่องสุวัณณสังขราชกุมมารชาดก

- (5) นิทานที่มุ่งแสดงปาฏิหาริย์ของพระโพธิสัตว์ ด้วยจุดมุ่งหมายของนิทานต้องการที่จะเชิดชูบารมีของพระโพธิสัตว์อย่างแท้จริง เนื้อเรื่องจึงเกี่ยวข้องกับอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์และความวิเศษต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับพระโพธิสัตว์ ซึ่งอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ดังกล่าวเป็นผลสืบเนื่องมาจากกุศลกรรมแต่ชาติปางก่อนของพระโพธิสัตว์ ได้แก่ ชาดกเรื่องสิริสาธุกุมมารชาดก และสุวัณณกุมมารชาดก

ข. นิทานทรงเครื่อง หรือนิทานประเภทจักร ๆ วงศ์ ๆ คือ นิทานประเภทที่มีพระเอกนางเอกเป็นเจ้าชายเจ้าหญิง มีเนื้อหอย่างนิทานชีวิต (Romantic Tales) มีทั้งหมด 8 เรื่อง ได้แก่ ชาดกเรื่องสมุททโมสชาดก สุธนชาดก สุธนชาดก สุภมิตตชาดก สุวัณณสังขราชกุมมารชาดก จันทมาตคชาดก โสนันทชาดก และสิทธิสารชาดก

ค. นิทานอุทาหรณ์ (Fable) คือ นิทานที่มีเรื่องเป็นตัวอย่างสอนใจ ชี้ให้เห็นถึงคุณและโทษ หรือความผิดถูกของการกระทำบางประการ ตัวเอกในนิทานประเภทนี้มักเป็นสัตว์ มีทั้งหมด 18 เรื่อง เช่น ชาดกเรื่องกรุงคมิคคชาดก มหิศชาดก ฉัททันตชาดก วัฏฏกชาดก และกุกกุรชาดก

ง. นิทานปริศนา (Riddle Tale) คือ นิทานที่เล่าเรื่องและลงท้ายด้วยการถามปริศนา หรือมีการตั้งปริศนาถามตอบเป็นจุดสำคัญของเนื้อเรื่อง นิทานปริศนาที่แบ่งตามลักษณะเนื้อหาของปริศนา ได้แก่

- (1) นิทานปริศนาธรรม นิทานประเภทนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับนิทานที่มุ่งแสดงปัญญาในการแก้ปริศนาธรรมของพระโพธิสัตว์ ในหัวข้อนิทานศาสนาของปัญญาสาธุชาดก เนื้อเรื่องจะกล่าวถึงการที่พระโพธิสัตว์สามารถตอบคำถาม หรือแก้ปริศนาธรรมในทุกข้อ ได้อย่างถูกต้อง ซึ่งลักษณะของปริศนาธรรมแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ ปริศนาว่าด้วยสิ่งอันเป็นที่สุดในประเภทนั้น ๆ เช่น สิ่งที่ใหญ่ที่สุดได้แก่อะไร สิ่งที่มีกำลังมากที่สุดได้แก่อะไร สิ่งที่มีคมมากที่สุดทั้งในโลกมนุษย์และสวรรค์ได้แก่อะไร จากตัวอย่างในชาดกเรื่องสรภชาดก และตอนท้ายของเรื่องสุวัณณสังขราชกุมมารชาดก ปริศนาที่เกี่ยวกับหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา เช่น คนเราเกิดมาจากที่ใด กำลังจะไปที่ไหน และจะไปในทางใด จากตัวอย่างในชาดกเรื่องปัญญาพลชาดก ปริศนาธรรมเกี่ยวกับจำนวน เช่น หนึ่งไม่มีสองได้แก่อะไร สองไม่มีสามได้แก่อะไร ฯลฯ จากตัวอย่างในชาดกเรื่องกัณหาการิชาดก และเรื่องสุวัณณกุมมารชาดก
- (2) นิทานปริศนาในการเลือกบุคคลที่เหมาะสมจะเป็นคู่ครอง เป็นนิทานที่เล่าถึงการปรนนิบัติของแต่ละคน ใครที่ควรได้เป็นคู่ครองของสตรีหรือบุรุษนั้น หรือในอีกลักษณะหนึ่ง คือ กล่าวถึงเนื้อหาของเรื่องว่า พระโพธิสัตว์ทรงตั้งคำถามถามแก่หญิงสาวผู้ที่จะมาเป็นคู่ครองของพระองค์

เพื่อทดสอบสติปัญญาของนาง โดยคำถามที่ตั้งขึ้นนั้นจะเกี่ยวข้องกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา หรือมีลักษณะของการถามเพื่อให้ผู้ตอบได้แสดงความคิดเห็นต่อเรื่องที่ถามไป ซึ่งนิทานปริศนา ในการเลือกบุคคลที่เหมาะสมจะเป็นคู่ครองนี้ มีอยู่ 2 เรื่อง คือ ชาคกเรื่องสัตหัตถิกุมมาร-ชาคก และเรื่องปัญญาพลชาคก

จากการศึกษาแบบเรื่องในปัญญาชาคกฉบับล้านนา ทำให้ทราบว่า แบบเรื่องส่วนใหญ่ มีลักษณะเป็นนิทานศาสนา หรือนิทานทางธรรม ซึ่งมีเนื้อหาของเรื่องไม่ซับซ้อน และเป็นเรื่องราวสั้น ๆ ไม่มีปมขัดแย้ง หรือเหตุการณ์อันเป็นอุปสรรค มุ่งแสดงอานิสงส์ของการประกอบกุศลกรรม เป็นสำคัญ โดยเชื่อกันว่าผลานิสงส์ของการทำความดีจะทำให้ได้รับความสุขสบายทั้งในปัจจุบัน และอนาคต แตกต่างจากนิทานทางโลกทั่วไปที่เนื้อหาจะมีลักษณะเป็นเรื่องราวที่ซับซ้อน เนื้อเรื่องจะประกอบด้วยเหตุการณ์หลาย ๆ เหตุการณ์ต่อเนื่องกันไปจนจบเรื่อง แต่ถ้าพิจารณาชาคกบางเรื่องในปัญญาชาคกแล้ว จะพบว่า เนื้อหาของนิทานเรื่องนั้น ไม่ได้มุ่งให้ความสำคัญกับการบำเพ็ญทานบารมี มากไปกว่าความเก่งกล้าสามารถในการสู้รบของพระโพธิสัตว์ และโครงเรื่องก็มีความซับซ้อนมากขึ้น ซึ่งได้แก่ ชาคกเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาคก และเรื่องจันทมาตชาคก

2.5.2 โครงเรื่อง

โครงเรื่อง (Plot) หมายถึง เค้าโครงของเรื่องที่ผู้แต่งกำหนดขึ้นมาก่อนที่จะเขียน โดยมี เหตุการณ์ ปัญหา ทั้งในด้านที่เกี่ยวกับพฤติกรรมของตัวละคร และความขัดแย้งในจิตใจของตัวละครเอง เหตุการณ์และปัญหาต่าง ๆ นั้นจะต้องมีความสัมพันธ์กัน โครงเรื่องจะเป็นตัวกำหนดทิศทางในการสร้างปัญหา ความขัดแย้ง และเหตุการณ์ ซึ่งจะช่วยให้เกิดญาณการอันจะทำให้เรื่องดำเนินไปอย่างสนุกสนาน และต่อเนื่อง โครงเรื่องจะมีลักษณะใกล้เคียงกันกับเนื้อเรื่อง แต่สั้นและสังเขปความกว่าเนื้อเรื่อง โครงเรื่องอาจบอกเราว่าตัวละครคิดอย่างไร พูดยอะไร แต่จะไม่บรรยาย หรือวิเคราะห์ตัวละครเหล่านั้นเหมือนในเนื้อเรื่อง แม้ในเหตุการณ์ ก็กล่าวถึงเฉพาะเหตุการณ์สำคัญ ในเนื้อเรื่องเท่านั้น โครงเรื่องอาจซับซ้อนขึ้น เพราะมีโครงเรื่องรองซ้อนอยู่ในโครงเรื่องใหญ่ โครงเรื่องรองนี้ ก็จะวิเคราะห์ได้ใกล้เคียงกับโครงเรื่องใหญ่ และมีขึ้นเพื่อแสดงถึงความแตกต่างกับโครงเรื่องใหญ่ หรือเป็นคู่ขนานกันไป หรือเป็นเรื่องสนับสนุนโครงเรื่องใหญ่ให้สมบูรณ์ (คุชลิพันธุ์ พจี อังใน กุหลาบ มลลิกะมาส , 2540 : 65 – 66)

เมื่อผู้ศึกษาได้นำปัญญาชาคกฉบับล้านนามาวิเคราะห์ในด้านโครงเรื่อง ทำให้ทราบว่า โครงเรื่องของชาคกในวรรณกรรมเรื่องปัญญาชาคกฉบับล้านนา สามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ

ก. โครงเรื่องแบบฉบับ หรือโครงเรื่องเดี่ยว มีลักษณะเป็นโครงเรื่องที่ไม่ซับซ้อน กล่าวคือ เป็นโครงเรื่องที่มุ่งแสดงบารมีของพระโพธิสัตว์เพียงประการเดียว เมื่อบรรลุผลในการแสดงบารมีแล้ว เรื่องก็จบลง โครงเรื่องประเภทนี้จะนำเสนอเรื่องราวในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ที่ต้องพบกับอุปสรรคขัดขวาง แต่ในที่สุดแล้ว พระโพธิสัตว์ก็สามารถเอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ ได้ด้วยดี

ข. โครงเรื่องซับซ้อน คือ โครงเรื่องที่มุ่งแสดงบทบาทของพระโพธิสัตว์ในการต่อสู้กับอุปสรรคต่าง ๆ ไม่เน้นการแสดงบารมีของพระโพธิสัตว์มากนัก ซึ่งเรื่องที่มีโครงเรื่องซับซ้อนจะมีลักษณะยาวกว่าเรื่องที่มีโครงเรื่องไม่ซับซ้อน

ชาคส่วนใหญ่ในปัญญาสชาคฉบับล้านนา จะมีลักษณะของโครงเรื่องแบบฉบับหรือโครงเรื่องเดี่ยว ซึ่งเป็นโครงเรื่องที่ไม่ซับซ้อน ไม่มีปมขัดแย้ง หรือเหตุการณ์อันเป็นอุปสรรค ตัวเอกมีลักษณะเป็นผู้ที่มีคุณธรรมความดี บำเพ็ญกุศลกรรมอันยิ่งใหญ่ โดยอุทิศเลือดเนื้อเพื่อศาสนา และบิณฑบาตผู้มีพระคุณ จนได้รับผลตอบแทนจากการทำความดีเสมอ ในส่วนของชาคที่มีลักษณะโครงเรื่องซับซ้อน เนื้อเรื่องจะประกอบด้วยโครงเรื่องหลายโครงเรื่องต่อเนื่องกัน ตัวเอกมีการเดินทาง ต่อสู้ผจญภัยและฝ่าฟันกับอุปสรรคต่าง ๆ มีการกล่าวถึงตัวละครหลายตัวภายในเรื่อง เช่น พระเอก นางเอก ผู้ช่วยตัวเอก และตัวร้าย เป็นต้น ซึ่งจะพบชาคในลักษณะนี้เพียง 2 เรื่อง คือ ชาคเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาค และชาคเรื่องจันทมาตชาค

2.5.3 แนวคิดของเรื่อง

แนวคิดของเรื่อง (Theme) หมายถึง จุดมุ่งหมายอันเป็นแก่นกลางของเรื่อง หรือเป็นแนวคิดสำคัญในเรื่อง ที่ผู้แต่งต้องการจะนำเสนอ ซึ่งจะสัมพันธ์กับลักษณะของการสร้างเรื่องอันได้แก่ โครงเรื่อง รูปแบบของเรื่อง และการกำหนดตัวละครภายในเรื่องนั้น ๆ

จากการศึกษาในด้านแนวคิดของเรื่อง ตามแนวทางการศึกษาของ นิยะดา สาริกภูติ (2524 : 80) สามารถจำแนกแนวคิดของเรื่องชาคในปัญญาสชาคฉบับล้านนาโดยรวม ๆ ได้ดังนี้

1. ชาคที่มุ่งแสดงบุญกรรมในอดีตชาติของพระโพธิสัตว์ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อสั่งสอนให้ตระหนักถึงการทำความดี ละเว้นความชั่ว เกรงกลัวต่อบาปกรรมที่จะได้รับ เช่น ชาคเรื่องสมุททโนสชาค สุธนูชาค สุธนชาค และสุภมิตตชาค ที่กล่าวถึงเหตุแห่งการพลัดพรากกับผู้เป็นที่รัก
2. ชาคที่มุ่งแสดงความกตัญญูของพระโพธิสัตว์ โดยการสละชีวิตเพื่อทดแทนพระคุณของบุพการี เช่น ชาคเรื่องรัตนปิณฑชาค ที่กล่าวถึงรัตนปิณฑกุมารว่ายอมควักหัวใจของตนเองให้ยักษ์กิน เพื่อแลกกับอิสรภาพของมารดา
3. ชาคที่มุ่งแสดงปัญญาของพระโพธิสัตว์ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ ที่สามารถขจัดข้อสงสัยของมหาชนให้ลุล่วงไปได้ ความสำคัญของเรื่องจึงอยู่ที่ปริศนาและการวิชันาหัวข้อธรรมเป็นหลัก ได้แก่ ชาคเรื่องกัณหาคาริกชาค ที่กล่าวถึงพระญาโกรพยะตอบปัญหาของพระอินทร์ไม่ได้ แต่พระโอรสซึ่งถูกขับไล่ไปพร้อมกับพระมารดามาช่วยตอบปัญหาแทน

4. ชาคกที่มุ่งแสดงอานิสงส์ของการประกอบกุศลกรรม มุ่งแสดงอานิสงส์ของการบำเพ็ญกุศลตามที่พุทธศาสนิกชนชาวล้านนาไทยได้ยึดถือสืบต่อกันมา โดยเชื่อกันว่าผลานิสงส์ของการกระทำเช่นนี้จะทำให้ได้รับความสุขสบาย ความดีงาม และโลกทรัพย์ ทั้งในปัจจุบัน และอนาคต โครงเรื่องของชาคกประเภทนี้จะไปในทำนองเดียวกัน คือ ไม่สลับซับซ้อน มุ่งแสดงอานิสงส์เป็นสิ่งสำคัญ เช่น อานิสงส์ของการบูชาพระพุทธรูป และการปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปจากชาคกเรื่องวิริยปณิชาติชาคก กล่าวถึงวิริยปณิชาติผู้ยากจนจนยอมขายภรรยาและบุตรเพื่อนำเงินมาซื้อทองคำเปลวปิดพระพุทธรูป แต่ทองคำเปลวไม่พอ จึงเชือดเนื้อตัวเองบูชา และด้วยอานิสงส์นี้ทำให้ไปเกิดเป็นพระบรมจักรพรรดิราช

แนวคิดของเรื่องชาคกส่วนใหญ่ในปัญญาชาคกฉบับล้านนา ได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดในวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาบาลี คือ มุ่งแสดงคติธรรมในการดำเนินชีวิต มุ่งในการทำตามหลักคำสอนทางพุทธศาสนา และไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคต่างๆ ซึ่งจะเน้นปัญญาและบุญบารมีของพระโพธิสัตว์เป็นหลัก รวมทั้งต้องการจะแสดงให้เห็นถึงอานิสงส์ของการประกอบกุศลกรรม เช่น อานิสงส์ของการทำทาน อานิสงส์ของการสร้างพระไตรปิฎก และอานิสงส์ของการกตัญญูรู้คุณต่อผู้ที่มีพระคุณแก่ตน โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญเพื่อใช้สั่งสอนพุทธศาสนิกชนให้มีความเลื่อมใสต่อพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้าในเรื่องของการบำเพ็ญเพียรบารมี เมื่อครั้งที่เสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ และด้วยบารมีนี้เองที่ทำให้พระโพธิสัตว์สามารถดำรงคุณธรรมไว้ใน การดำเนินชีวิตได้

2.5.4 ตัวละคร

ตัวละคร (Character) หมายถึง ผู้ที่มีบทบาทในเรื่อง ตัวละครอาจเป็นมนุษย์ สัตว์ ต้นไม้ หรือสิ่งของ แต่ตัวละครที่นอกเหนือจากมนุษย์จะต้อง “ คิดและมีพฤติกรรมอย่างคน ” (กุหลาบ มัลลิกะมาส , 2535 : 111)

ตัวละครที่มีบทบาทสำคัญในเรื่องชาคก สามารถแบ่งได้เป็น 3 ประเภท ได้แก่

ก. ตัวละครเอก ตัวละครเอกของเรื่องคือพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์เป็นอดีตชาติของพระพุทธเจ้าที่อาจถือกำเนิดเป็นมนุษย์ อมนุษย์ หรือสัตว์ก็ได้ และดำเนินบทบาทในการบำเพ็ญบารมีเป็นเวลาหลายชาติภพ บทบาทของพระโพธิสัตว์ในต่างชาติภพ จึงเป็นการบำเพ็ญเพียรบารมีต่างๆ กันไป เช่น ความกตัญญู ความเพียร ความอดทน เป็นต้น เพื่อสั่งสมบารมีจนกลายเป็นคุณสมบัติในการเป็นพระพุทธเจ้าได้อย่างสมบูรณ์ สิ่งที่สำคัญในการเป็นพระโพธิสัตว์ คือ เป็นตัวละครที่มีความดีตามหลักของพุทธศาสนา เป็นผู้ที่มีบุญญาธิการมาตั้งแต่เกิด เพราะฉะนั้น พระโพธิสัตว์ในปัญญาชาคก อาจจะไม่มียุทธวิธีปาฏิหาริย์ ไม่เก่งกาจในการรบ แต่พระโพธิสัตว์จะผ่านพ้นอุปสรรคต่างๆ ไปได้ ด้วยการทำความดี และได้รับอานิสงส์จากการทำความดีของคน

ข. ตัวละครเสริม หมายถึง ตัวละครที่ส่งเสริมการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ อาจเป็นผู้สนับสนุนหรือผู้ขัดขวาง เพื่อทดสอบการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ บทบาทเหล่านี้ ส่งผลให้การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เด่นชัดขึ้น ตัวละครประเภทนี้แบ่งออกเป็น

- (1) ตัวละครที่เป็นผู้ช่วย มีบทบาทในการทดสอบหรือสนับสนุนการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ เช่น บิคารมารคาที่พระโพธิสัตว์ต้องแสดงความกตัญญู ซาชา

ผู้ซื้อสัตว์ที่คอยสนับสนุนพระโพธิสัตว์ เทวดาหรือพระอินทร์ที่อาจคอยช่วยเหลือ โดยการให้ของวิเศษ บอกราง ชูชีวิต หรือการสรรเสริญเมื่อพระโพธิสัตว์ได้กระทำความดี อันได้แก่ การแปลงกายเป็นยักษ์เพื่อมาขอชีวิตของพระราชมารดา การแปลงกายเป็นพราหมณ์แก้มาขอบริจาคอวัยวะบางส่วนในร่างกาย และเป็นผู้ที่บันดาลให้ฝนโบกขรพรรษตกลงมาสร้างความชื่นบานแก่พระโพธิสัตว์และมวลสรรพสัตว์ต่าง ๆ

- (2) ตัวละครที่เป็นผู้ร้าย มีบทบาทในการขัดขวางการบำเพ็ญบารมี หรือทำร้ายพระโพธิสัตว์ เช่น พระเทวทัต หรืออมนุษย์ที่ปองร้ายคิดเอาชีวิตของพระโพธิสัตว์ เป็นต้น

ถึงแม้ว่าจะมีบทบาทที่แตกต่างกัน แต่ตัวละครประเภทนี้จะส่งผลให้การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เด่นชัดและมีความสำคัญยิ่งขึ้น บทบาทของตัวละครประเภทนี้ อาจจะมีลักษณะผสมผสานกัน แต่ทั้งในส่วนที่เป็นผู้ช่วยหรือผู้ร้ายนั้น ต่างมีบทบาทในการทดสอบบารมีของพระโพธิสัตว์เหมือนกัน

ค. ตัวละครอื่น ๆ เป็นตัวละครที่มีเพื่อประกอบเรื่องให้ดำเนินไปได้ หรือมีบทบาทช่วยพระโพธิสัตว์ในเรื่องที่ไม่เกี่ยวข้องกับการบำเพ็ญบารมี เป็นตัวละครที่ถูกกล่าวถึงในท้องเรื่อง แต่ไม่มีความสำคัญโดยตรงกับพระโพธิสัตว์ เช่น พ่อแม่ของผู้ที่จะมาเป็นคู่ครองของพระโพธิสัตว์ หรือบรรดาเหล่าเสนาอำมาตย์ที่เป็นข้าราชการของพระโพธิสัตว์ เหล่านี้ เป็นต้น

เมื่อทำการศึกษาเกี่ยวกับตัวละครของเรื่องชาดกในปัญญาสาตกฉบับล้านนา จะพบว่า การกำหนดบทบาทของตัวละครในเรื่องชาดกนั้น มีลักษณะที่สัมพันธ์กันกับโครงเรื่อง และรูปแบบของเรื่องชาดก กล่าวโดยสรุป คือ ลักษณะพฤติกรรมและบทบาทของตัวละครที่พบในเรื่องชาดก จำนวนทั้งหมด 56 เรื่อง สามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ ดังนี้

ในชาดกที่มีโครงเรื่องแบบฉบับหรือโครงเรื่องเดียว ซึ่งมีเนื้อหาของเรื่องไม่ซับซ้อน พระโพธิสัตว์จะเป็นผู้ที่มีบุญญาธิการ ประกอบคุณงามความดี มีความเมตตากรุณาตามอุดมคติของศาสนา มักมีชายคนเดียวนั้น หรืออาจไม่มีเลย พระโพธิสัตว์ในโครงเรื่องแบบนี้ไม่ค่อยมีผู้ช่วย แต่จะมีผู้ที่มาทดสอบบารมีหรือช่วยเหลือในยามคับขันและได้รับความเดือดร้อน โดยเฉพาะ“พระอินทร์” ในส่วนของตัวละครที่ส่งเสริมการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์นั้น จะปรากฏในบทบาทของตัว

ละครที่คอยให้การสนับสนุน เช่น บทบาทของชายผู้ซื้อสัตว์ และเป็นผู้ตามที่ดี บทบาทของพ่อแม่ที่พระโพธิสัตว์ต้องแสดงความกตัญญูให้ปรากฏ รวมทั้งบทบาทในการจัดขบวน เช่น บทบาทของตัวละครฝ่ายธรรม อันได้แก่ ยักษ์ และผีเสื้อน้ำ เป็นต้น สำหรับบทบาทของผู้ที่จะมาทดสอบและให้การช่วยเหลือพระโพธิสัตว์ ส่วนใหญ่จะพบบทบาทของพระอินทร์เป็นสำคัญ และมีลักษณะเด่นที่สุดมากกว่าตัวละครที่เป็นผู้ช่วยหรือผู้ขัดขวางอื่นๆ โดยจะมีการแปลงกายในลักษณะต่างๆ อาทิ พราหมณ์ ยักษ์ แมลงวัน ฯลฯ เพื่อมาทดสอบบารมีของพระโพธิสัตว์

ในส่วนของชาดกที่มีโครงเรื่องซ้ำซ้อนนั้น พระโพธิสัตว์จะเป็นคนธรรมดา มีความรู้สึกรัก โกรธ หลง มีความเก่งกล้าสามารถในการรบพุ่ง และมีชายาหลายคน เป็นต้น ซึ่งพระโพธิสัตว์ในโครงเรื่องแบบนี้มักมีผู้ช่วยเป็นสัตว์มากกว่ามนุษย์ และมีตัวละครที่เป็นอมมนุษย์คอยขัดขวางพฤติกรรมของพระเอก เนื้อเรื่องจะมีลักษณะเป็นนิยายประโลมโลก และมีความสนุกสนานมากกว่าชาดกที่มีโครงเรื่องแบบฉบับหรือโครงเรื่องเดี่ยว สำหรับตัวละครที่สนับสนุนการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ จะปรากฏบทบาทในลักษณะที่พิเศษ เช่น นางเอกอาจจะมีหลายคน หรือนางเอกจะมีความกล้าหาญเด็ดเดี่ยว และตัวละครที่คอยขัดขวางพระโพธิสัตว์ หรือที่เรียกว่าตัวละครฝ่ายธรรม อาจจะเป็นมนุษย์ หรืออมมนุษย์ เช่น ยักษ์ และผีเสื้อน้ำ ก็ได้ บทบาทของตัวละครฝ่ายธรรมในชาดกที่มีโครงเรื่องซ้ำซ้อน มักจะได้รับการลงโทษตามผลกรรมที่ทำมา ส่วนตัวละครที่คอยทดสอบบารมีและให้ความช่วยเหลือพระโพธิสัตว์ จะมีหลากหลายมากกว่าชาดกในโครงเรื่องแบบฉบับหรือโครงเรื่องที่มีเนื้อหาของเรื่องไม่ซ้ำซ้อน โดยอาจปรากฏในลักษณะของตัวละครที่ให้ความช่วยเหลือพระโพธิสัตว์ อาทิ มนุษย์ สัตว์ ยักษ์ หรือรุกขเทวดา เป็นต้น

2.6 ความสำคัญของวรรณกรรมเรื่องปัญญาชาดกที่มีต่อสังคมล้านนา

วรรณกรรมกับสังคมเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก กล่าวคือ สังคมเป็นตัวหล่อหลอมให้โลกทัศน์ของกวีหรือนักเขียนเกิดความรู้สึกนึกคิดไปตามสภาพสังคมของยุคสมัยนั้น และในขณะเดียวกันผลงานของนักเขียนก็สะท้อนสภาพของสังคมตามยุคสมัยเช่นกัน (เรณู อรรถาเมศร์ , 2530 : 1)

เป็นที่ขอมรับกันอยู่แล้วว่าวรรณกรรมและสังคมมีความสัมพันธ์กัน โดยเหตุที่กวีหรือผู้ผลิตวรรณกรรมเป็นสมาชิกของสังคม กวีย่อมได้รับอิทธิพลจากสังคม และอีกนัยหนึ่ง กวีก็อาจมีอิทธิพลต่อสังคมไม่น้อย (ประคอง นิมมานเหมินท์ , 2524 : 1) นอกจากนี้วรรณกรรมยังเป็นส่วนสำคัญในการหล่อหลอมและชี้แนะวิถีทางสำหรับการดำเนินชีวิตของบุคคลากรหนึ่งไปยังอีกกรุ่นหนึ่งแทบไม่มีที่สิ้นสุด โดยที่คนรุ่นก่อนได้นำเอาประสบการณ์ความสำเร็จ ความล้มเหลว และการเรียนรู้ของตนมาประมวลถ่ายทอดให้แก่คนรุ่นหลังวรรณกรรมในยุคแรก ๆ จึงมักเป็นวรรณกรรมที่มุ่งเล่าประสบการณ์ และมุ่งที่จะสั่งสอนมากกว่าที่จะมุ่งให้ผู้ฟังหรือผู้อ่านเกิดความรู้สึกสนุกสนาน เพลิดเพลิน (สุรสิงห์สำรวม ฉิมพะเนาว์ , 2524 : 13)

วรรณกรรมพุทธศาสนาภาษาบาลีเป็นบ่อเกิดของวรรณกรรมในยุคต่อมาอีกหลายเรื่อง โดยเฉพาะวรรณกรรมประเภทนิทานชาดกที่ได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์ในพระไตรปิฎก ลักษณะเนื้อหาของนิทานชาดกเป็นเรื่องราวทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับพุทธประวัติ หรือเรื่องราวในอดีตชาติเมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ รวมทั้งมีการแทรกหลักธรรมคำสอนต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้าไว้ในเรื่องชาดก ซึ่งนอกจากจะให้ความรู้ และความเพลิดเพลินแก่พุทธศาสนิกชนแล้ว ชาดกบางเรื่องยังแฝงเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นเอาไว้ด้วย แต่เดิมนั้นการถ่ายทอดวรรณกรรมประเภทนิทานชาดกเป็นไปในรูปของวรรณกรรมมุขปาฐะ มีลักษณะเป็นคาถาภาษาบาลี ต่อมาจึงมีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรในรูปของวรรณกรรมลายลักษณ์ เพื่อป้องกันการสูญหาย และมีการอธิบายความจากคาถาภาษาบาลีมาเป็นภาษาต่าง ๆ ทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจเรื่องได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

นิทานประเภทชาดกมีความสำคัญต่อสังคม ในฐานะที่เป็นเครื่องมือในการอบรมสั่งสอนกลุ่มคนของสังคมให้ยึดถือและปฏิบัติตามแนวการปฏิบัติที่ถูกต้องตามที่สังคมกำหนด ซึ่งถือเป็นการจัดระเบียบทางสังคม และยังเป็นกลไกทางสังคมที่สร้างความผูกพันให้กับกลุ่มคนในท้องถิ่น บทบาทหน้าที่ที่สำคัญของวรรณกรรมประเภทนิทานชาดกจึงมีลักษณะเป็นการควบคุมสังคมให้เป็นปรกติสุขโดยการ “ยึด” คนในท้องถิ่นไว้ด้วยกัน ดังนั้น การพิจารณาวรรณกรรมประเภทนิทานชาดกของท้องถิ่นในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมท้องถิ่น จึงควรพิจารณาในบริบทของสังคม และวัฒนธรรมของท้องถิ่นนั้น ๆ ด้วย (ศิราพร ชูตะฐาน ณ ถลาง , 2537)

เนื่องจากชุมชนล้านนาเป็นชุมชนเกษตรกรรม มีพุทธศาสนาเป็นศูนย์กลางจิตใจของกลุ่มคนในชุมชน สภาพทางสังคมของท้องถิ่นล้านนาจึงเป็นสังคมพุทธศาสนาที่มีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน ทั้งยังเป็นแหล่งกำเนิดที่สำคัญของวรรณกรรมท้องถิ่นและวัฒนธรรมท้องถิ่นในรูปแบบต่าง ๆ พระสงฆ์หรือผู้ที่เคยบวชเรียน จึงถือว่าเป็นบุคลากรที่เป็นกำลังสำคัญของท้องถิ่น ทั้งในการรณาวรรณกรรมท้องถิ่นแล้วจารลงในคัมภีร์ใบลาน เพื่อนำไปใช้เทศน์ในงานพิธีกรรมต่าง ๆ ของท้องถิ่น เช่น การเทศน์เรื่องชาดกในงานบุญประจำปี หรือการนำเอาวรรณกรรมชาดกมาเทศน์สอนใจในวันธรรมสวนะโดยทั่วไป การอบรมสั่งสอนจริยธรรมสำหรับการประพฤติปฏิบัติตนของคนล้านนาสมัยก่อนจึงใช้วรรณกรรมเป็นสื่อกลางในการสื่อสาร เพื่อให้เกิดความเข้าใจและเกิดการยอมรับที่ตรงกัน วรรณกรรมประเภทนิทานชาดกถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการสอนพุทธธรรม เช่น การเสียดสี การให้ทาน ความมั่งคั่ง ความอดทน ความมีเมตตา และความเพียร เป็นต้น

ในเมื่อการฟังเทศน์ ฟังธรรม ก็คือการฟังชาดก อันเป็นแบบแผนที่เป็นอุดมคติในการประพฤติปฏิบัติตน ความศักดิ์สิทธิ์ของเรื่องชาดกจึงฝังอยู่ในจิตใจของพุทธศาสนิกชนโดยทั่วไป ค่านิยมที่สะท้อนจากชาดก เช่น การเน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่พึงปฏิบัติต่อกัน ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และอำนาจเหนือธรรมชาติ คติการเวียนว่ายตายเกิด ความเชื่อเรื่องบุญ กรรม นรก สวรรค์ ความแตกต่างของชนชั้นฐานะทางสังคม ล้วนแต่ส่งอิทธิพลต่อพฤติกรรม และโลกทัศน์ของผู้ฟัง ให้เข้าใจถึงสถานะของความแตกต่างของคนผู้น้อย ผู้ใหญ่ ผู้มีบุญบารมี ในระดับต่าง ๆ กัน ตลอดจนผู้ที่ต้องรับผลแห่งกรรมเก่าจากที่เคยกระทำไว้ในอดีต

ความซาบซึ้งในเรื่องราวจากชาดก ย่อมส่งผลต่อบุคลิกภาพของกลุ่มคนในสังคมให้มีความอ่อนน้อม ถ่อมตน ว่านอนสอนง่าย รักความสงบ และมีความเพียร มีความอดทนต่อความทุกข์ยากลำบากที่ได้รับ หรือการ

ถูกกดขี่อย่างสูง เพราะบุคลิกดังกล่าว มีคำอธิบายอย่างชัดเจนในชาดก ดังพฤติกรรมของพระพุทธเจ้า ในขณะที่ก่อนจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้น ก็ต้องผ่านการเวียนว่ายตายเกิด เปรียบกับปัญหา และวิบากกรรมต่าง ๆ จนนับครั้งไม่ถ้วน ซึ่งพระพุทธองค์เองยังต้องสั่งสมบุญบารมีถึง 10 ชาติ จึงจะพบหนทางหลุดพ้นได้ การพยายามทำความเข้าใจคำนิยามจากชาดกในความนึกคิดของคนท้องถิ่น ก็คือการพยายามทำความเข้าใจในประวัติศาสตร์ศาสนา และความเชื่อในทัศนะของชาวบ้าน โดยผสมผสานระหว่างจินตนาการของมนุษย์ที่ผนวกโลกในฝัน และความเป็นจริงเข้าด้วยกัน สะท้อนให้เห็นถึงทัศนะของชาวบ้านที่มีต่อสภาพแวดล้อมในท้องถิ่นของตนเอง (ปราณี วงษ์เทศ , 2531 : 141 – 142) วรรณกรรมประเภทนิทานชาดกนอกเหนือจากนิบาตชาดกจำนวน 547 เรื่องในพระไตรปิฎกแล้ว ยังพบว่ามียุทธกรรมชาดกที่สำคัญ และเป็นที่ยอมรับ - รู้จักกันอย่างแพร่หลายทั้งในประเทศไทย และประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง ก็คือ ปัญญาชาดก

ปัญญาชาดกมีรูปแบบเป็นวรรณกรรมลายลักษณ์ประเภทร้อยแก้วตำนานเทศน์ ที่นักปราชญ์ชาวล้านนาเป็นผู้เรียบเรียงขึ้น ปรากฏอยู่ในต้นฉบับที่เป็นกัมภีร์ใบลาน มีการจารึกด้วยอักษรธรรมล้านนาและถูกเก็บรักษาไว้ตามหอพระธรรมของวัดต่าง ๆ รวมทั้งเก็บไว้ในรูปของไมโครฟิล์มที่สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จากการสำรวจและรวบรวมวรรณกรรมชาดกเรื่องปัญญาชาดก ของอาจารย์ถึงมะ วรรณชัย และศาสตราจารย์ ดร. ฮารัลด์ ฮุนคิอุส เมื่อ พ.ศ. 2517 – 2518 พบว่า ต้นฉบับของปัญญาชาดกที่จารึกด้วยอักษรธรรมล้านนาซึ่งเป็นฉบับที่สมบูรณ์ที่สุด ทั้งหมดมีประมาณ 200 เรื่อง

ในด้านรูปแบบและลักษณะเนื้อหาของเรื่องชาดก จัดว่ามีลักษณะเป็นชาดกนอกนิบาตที่ได้รับอิทธิพลมาจากวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาบาลี และเรื่องพื้นบ้านในท้องถิ่นของล้านนาเป็นสำคัญ จุดมุ่งหมายของการแต่งเรื่องปัญญาชาดกก็เพื่อจรรโลงพระพุทธศาสนา ชาดกหลายเรื่องเน้นถึงความสำคัญของพระโพธิสัตว์ในการบำเพ็ญบารมีอย่างยิ่งใหญ่ ก่อนที่จะมาเป็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยกล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับศีลธรรม และหลักในการปฏิบัติตน สอนให้คนประพฤติดี เพื่อให้มีชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างสงบสุข ทั้งยังชี้ให้เห็นว่า ถ้าปฏิบัติตามคำสอนของพุทธศาสนาเช่นเดียวกับพระโพธิสัตว์แล้วจะได้รับผลตอบแทนที่ดีงาม ถ้าไม่ปฏิบัติตนให้เป็นคนดีตามคำสอนก็จะได้รับผลจากการกระทำนั้น หรือที่เรียกว่า “กรรมดี กรรมชั่ว” ซึ่งจะขึ้นอยู่กับการกระทำของแต่ละบุคคล ศีลธรรมที่พบจากเรื่องชาดกในปัญญาชาดกฉบับล้านนา คือ ความกตัญญูต่อบิดา-มารดา หรือผู้มีพระคุณ การเสียสละ การให้ การมีขันติอดทนต่อความยากลำบาก การให้อภัยแก่ผู้อื่น ความเพียร ความมีขยันขันแข็ง การประกอบสัมมาอาชีพ การเป็นผู้นำที่ดีในการปกครองบ้านเมือง และปกครองคน หรือผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาของตน

สำหรับความเชื่อทางศาสนาที่พบในนิทานชาดกส่วนใหญ่ จะมีลักษณะเป็นการผสมผสานกันระหว่างความเชื่อดั้งเดิมของคนในท้องถิ่นกับคำสอนตามหลักทางพุทธศาสนา กล่าวคือ เนื่องจากก่อนหน้าที่พุทธศาสนาจะเผยแผ่เข้ามาสู่อาณาจักรล้านนา ผู้คนมีความเชื่อเรื่องผี เช่น การนับถือผีบรรพบุรุษ ผีประจำเมือง เป็นต้น แต่แรกที่พุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาในอาณาจักรล้านนา เป็นพุทธศาสนานิกายมหายานซึ่งสันนิษฐานว่าเข้ามาทางประเทศจีน หรือได้รับอิทธิพลมาจากอาณาจักรศรีวิชัย ส่วนนิกายหินยานหรือนิกายเถรวาทนั้น ตามหลักฐานที่ปรากฏอย่างชัดเจนว่าเผยแผ่เข้ามาในอาณาจักรล้านนาเมื่อครั้งที่พระนางจามเทวีได้เดินทางมาจากเมืองละโว้

พร้อมด้วยพระสงฆ์ที่ติดตามมาอีก 500 รูป จากนั้นพุทธศาสนาก็ได้แพร่หลายในอาณาจักรล้านนา เมื่อพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองขึ้น ความเชื่อดั้งเดิมของชาวล้านนาก็ยังคงอยู่และผสมผสานกับคำสอนของพุทธศาสนา ในดินแดนล้านนาจึงมีลักษณะของพุทธศาสนาเช่นเดียวกับถิ่นอื่น หรือประเทศอื่น ที่แบ่งออกได้เป็น 2 แบบ คือ พุทธศาสนาตามหลักพระคัมภีร์ ตามคำสั่งสอนของพระศาสดา (Doctrinal Buddhism) และพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน (Popular Buddhism) ซึ่งเป็นแบบผสมผสานกับความเชื่ออย่างอื่นด้วย (ประคอง นิมมานเหมินท์, 2521 : 203) ในเรื่องนี้ กุสุมา ชัยวินิตย์ (2513 : 25) ได้กล่าวถึงระดับความเชื่อทางพุทธศาสนา โดยศึกษาในสังคมอีสาน ว่า

... ความเชื่อทางพุทธศาสนาในสังคมอีสานมีอยู่สองระดับ คือ ระดับโลกียะ กับระดับโลกุตระ พุทธศาสนาในระดับโลกุตระนั้น คือ การมุ่งพิจารณาสภาพธรรมเพื่อนำไปสู่ความหลุดพ้นจากไตรภพเข้าสู่นิพพาน เช่น ไม่ยึดมั่นในอุปทานขันธห้า ไร้แจ้งใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ว่าเป็นสิ่งไม่น่ารัก ไม่น่ายินดีจึงสลัดคืนความยึดมั่น ความปักใจในขันธทั้งห้า พาให้ดวงจิตพ้นจากกิเลส เป็นต้น ซึ่งชาวบ้านเห็นว่าพุทธศาสนาในระดับนี้จะเข้าถึงได้ก็ต้องอาศัยปัจจัยหลายอย่าง จึงปล่อยให้เป็นเรื่องของปัจเจกชน และกลุ่มปัญญาชนทางพุทธปรัชญา ส่วนมากก็จะเป็นพระอริยสงฆ์จำนวนน้อยที่เข้าถึงการปฏิบัติธรรมในระดับนี้ ...

... ส่วนพุทธศาสนาในระดับโลกียะ คือ พุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับโลก มุ่งสั่งสอนให้ผู้ปฏิบัติธรรมประสบกับความสุขความเจริญในการดำเนินชีวิตอยู่ในโลกนี้ และสามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างราบรื่น จะเห็นจากคำสอนในระดับนี้ ที่มุ่งเน้นในเรื่องโลกียสุข คือสอนให้ปฏิบัติตนเพื่อความสุขในภพนี้ และหวังผลในภพหน้าด้วย เช่น ให้รู้จักทำบุญทำทานสำหรับตนเองและผู้อื่น ไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน จากแนวคำสอนนี้เมื่อใครปฏิบัติตามได้ก็ย่อมดำรงอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้ด้วยดี คำสอนในระดับนี้ก็อย่างเช่น ศีลห้า ศีลแปด ซึ่งเป็นคำสอนที่มุ่งทำให้ตนเองและผู้อื่นไม่เดือดร้อน ...

ศีลธรรมในพุทธศาสนาในระดับโลกียะหรือพุทธศาสนาในระดับชาวบ้าน จึงเป็นคำสอนพื้นฐาน มีหน้าที่ควบคุมความประพฤติและจัดระเบียบของสังคม มุ่งสอนชาวบ้านให้ปฏิบัติตามเพื่อความอยู่ดีมีสุข ชาวบ้านจะรับเอาความเชื่อในพุทธศาสนาในระดับโลกียะนี้ไปผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิมในเรื่องผีสาวยเทวดา โดยมีศูนย์กลางของพุทธศาสนาอยู่ที่วัด มีพระสงฆ์เป็นผู้สืบทอดคำสอนของพระพุทธเจ้า โดยการเทศน์เรื่องราวที่เป็นคำสอนของพุทธศาสนาไปสู่ชาวบ้าน จึงอาจกล่าวได้ว่าในสังคมล้านนาเป็นสังคมที่นับถือพุทธศาสนาในระดับชาวบ้านหรือในระดับโลกียะ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตประจำวัน และหวังผลในการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุข (คุณฉันทน์ พจี, 2540 : 146-148) จากตัวอย่างของเรื่องชาคกในปัญญาสชาดกฉบับล้านนาที่เน้นเรื่องของการประกอบกุศลกรรมเพื่อเป็นอันสงฆ์สำหรับชีวิตต่อไปในภายภาคหน้า โดยเฉพาะอันสงฆ์สำหรับการจุติไปเป็นพระอินทร์ที่มีปรากฏอยู่ในเรื่องชาคกถึง 19 เรื่อง และการกล่าวถึงในด้านบุคลิกภาพของพระอินทร์ว่า เนื่องด้วยผลแห่งการประกอบกุศลกรรมในชาติก่อน ๆ จึงช่วยส่งผลให้พระอินทร์เป็นผู้ที่มีรูปโฉมงดงาม มีลีลาท่าทางสง่างามเป็นที่ต้องตาจิตใจแก่ผู้ได้พบเห็น และยังเป็นนักปกครองที่ยิ่งใหญ่ของเหล่าเทวดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อีกด้วย

ด้วยเหตุที่พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ในดินแดนล้านนามาเป็นเวลานาน จึงทำให้พุทธ - ศาสนามีอิทธิพลอย่างมากต่อวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมล้านนา ตลอดจนศิลปวัฒนธรรมแขนงต่าง ๆ ของล้านนา ไม่ว่าจะเป็นวรรณกรรม ศิลปะ สถาปัตยกรรม จิตรกรรม ฯลฯ และในด้านวรรณกรรม พุทธศาสนาถือว่ามีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างสรรค์งานวรรณกรรมของล้านนา โดยเฉพาะลักษณะวรรณกรรมพุทธศาสนา ของล้านนาที่ค้นพบส่วนใหญ่นั้นจะมีเรื่องราวหรือแนวคิดทางพุทธศาสนาแทรกอยู่เสมอ ฉัตรยูพา สวัสดิพงษ์ กล่าวว่า พุทธศาสนามีบทบาทอย่างสำคัญ 4 อย่าง คือ

1. บทบาทในการผลิตกวี จะเห็นว่ากวีชาวล้านนาส่วนใหญ่เป็นพระสงฆ์หรือเป็นผู้ที่เคยบวชเรียนมาแล้ว
2. บทบาทในการสร้างสรรค์วรรณกรรม เนื้อหาวรรณกรรมส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องเกี่ยวกับพุทธ - ศาสนาแทบทั้งสิ้น
3. บทบาทในการอนุรักษ์วรรณกรรม กล่าวคือวรรณกรรมหลายลักษณะของล้านนา จะบันทึกลงในใบลานหรือปับสา และแหล่งที่สำคัญที่สุดในการเก็บรักษาต้นฉบับคัมภีร์เหล่านี้ก็คือวัด
4. บทบาทในการเผยแพร่วรรณกรรม โดยพระสงฆ์จะเป็นผู้ใช้วรรณกรรมล้านนาในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา จึงเป็นการเผยแพร่และสืบทอดวรรณกรรมในขณะเดียวกัน

(พรรณเพ็ญ เครือไทย : บรรณานุกรม อ้างใน ฉัตรยูพา สวัสดิพงษ์ , 2540 : 14)

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่า ปัญหาสาชคมีความสำคัญต่อสังคมล้านนาในฐานะที่เป็นเครื่องมือในการอบรมสั่งสอนผู้คนในสังคม บทบาทของปัญหาสาชคกับล้านนาที่มีต่อกลุ่มคนในสังคมท้องถิ่นนั้น ได้แก่ เป็นกรอบระเบียบ และประเพณีที่พึงปฏิบัติสำหรับการประพฤติปฏิบัติตน ใช้ในการอบรมเลี้ยงดูบุตรธิดา เป็นตัวที่สะท้อนถึงความเชื่อและพิธีกรรมในท้องถิ่น และเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น ดังนั้น วรรณกรรมเรื่องปัญหาสาชค จึงมีลักษณะเป็นกลไกทางสังคมที่สำคัญสำหรับการที่ผู้ใหญ่ใช้ในการสั่งสอนอบรมลูกหลานให้ทราบถึงมาตรฐานทางจริยธรรม พฤติกรรมที่สังคมยกย่อง และพฤติกรรมที่สังคมประณาม นอกจากนี้วรรณกรรมได้ถ่ายทอดถึงความเชื่อและพิธีกรรมของกลุ่มคนในท้องถิ่น ที่จะสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของหมู่คณะ รวมทั้งยังเป็นตัวที่บันทึกประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น คือ เป็นตัวเล่าหรือบอกกล่าวเรื่องราวที่เกิดขึ้นในลักษณะของตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านหรือนิทานในท้องถิ่น ความสำคัญอีกประการหนึ่งของปัญหาสาชคก็คือ ปัญหาสาชคถือว่าเป็นมรดกทางวรรณกรรมของล้านนาที่มีการสืบทอดต่อ ๆ กันมาตั้งแต่ในอดีต และยังเป็นที่มาของวรรณกรรมล้านนาอีกหลาย ๆ เรื่อง อาทิ วรรณกรรมคำขอร้องนกกระเจาบ จันทะมา สุวรรณ - หอยสังข์ สุทนต์ กำกั่วคำ และเจ้าสุวัตร นางบัวคำ เหล่านี้ เป็นต้น